

Universiteit Utrecht

**‘Bedankt, lieve moeder dat u zo
modern bent’:**

***Moderniteitsdiscoursen en het Nederlands
publiek abortusdebat tussen 1966 en 1984***

Anoek Schoonen

Studentnummer: 6927556

Master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Universiteit Utrecht

Scriptie begeleider: Prof. dr. James Kennedy

Woorden: 13824

12 Augustus 2021

Abstract

Nederland was tussen 1966 en 1984 in de greep van een publiek debat over de legalisering van abortus provocatus. Moderniteitsdiscoursen werden in dit debat zowel door voorstanders als tegenstanders van abortuslegalisering aangehaald. In deze scriptie worden deze moderniteitsdiscoursen geanalyseerd aan de hand van de moderniteitstheorieën van de Hongaarse filosoof Agnes Heller en de Nederlandse politiek filosoof Marin Terpstra. Deze twee moderniteitstheorieën hebben verschillende benaderingen jegens moderniteit. Heller ziet moderniteit als een sociale werkelijkheid die door dwingende logica's gevormd wordt. Terwijl Terpstra veronderstelt dat moderniteit een construct is en dat het slechts betrekking heeft op de manier waarop een samenleving duiding geeft aan gebeurtenissen. Aan de hand van deze analyse komen een aantal ontwikkelingen in de destijds gebruikte moderniteitsdiscoursen aan het licht.

Zo waren het tussen 1966 en 1971 vooral de tegenstanders van abortuslegalisering die de tijd als maatstaf aanhaalden. Daarentegen gingen voorstanders in deze periode de strijd aan met 'oude' ethische normen door de rationaliteit en validiteit daarvan aan te vallen. Opmerkelijk is dat sommige tegenstanders van abortuslegalisering zichzelf al ouderwets noemden, terwijl legaliseringsvoorstanders hen nog niet zo bestempelden. Toen het abortusdebat tussen 1972 en 1976 in het teken kwam te staan van discussies over het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw versus de bescherming van 'het ongeboren kind' vond een geleidelijke verschuiving plaats in het gebruik van moderniteitdiscoursen. Voorstanders van abortuslegalisering begonnen vaker naar moderniteitsdiscoursen te grijpen en tegenstanders etaleerden in grotere mate een dedain tegenover de 'moderne' maatschappij. De verschuiving leek in 1977-1984 voltooid te zijn. Nu waren het voornamelijk voorstanders van abortuslegalisering die moderniteit als maatstaf inzetten.

Gedurende het hele publiek abortusdebat bleef strijd bestaan over de rechtvaardigheid en moderniteit – dan wel ouderwetsheid – van abortus. Uit de analyse blijkt dat slechts door de moderniteitsvisies van Terpstra en Heller te combineren een grondige moderniteitsdiscoursanalyse kan plaatsvinden. Daarbij wordt tevens zichtbaar dat de inzet van moderniteitsdiscoursen in grote mate afhankelijk is van ontwikkelingen in de bestaande cultuur en praktijk. In het abortusdebat werd het gebruik van moderniteitsdiscoursen vermoedelijk beïnvloed door de komst van de anticonceptiepil en de abortusklinieken, de bredere vrouwenemancipatie en veranderende seksuele normen.

***‘Bedankt, lieve moeder dat u zo modern bent’:
Moderniteitsdiscoursen en het Nederlands publiek abortusdebat
tussen 1966 en 1984***

Inhoudsopgave

Afkortingen	3
Inleiding	4
Historiografie	5
De omstreden moderniteit van Terpstra	8
Hellers ontwikkelingstendensen van moderniteit	9
Methoden, bronnen en structuur	12
1966-1971: van een medisch naar een publiek debat	14
De aanloop naar het publiek abortusdebat	14
Het abortusdebat tot 1971	15
Heller	17
Terpstra	21
1972-1976: de strijd wordt voortgezet	25
Het abortusdebat tussen 1972 en 1976	25
Heller	27
Terpstra	31
1977-1984: de Abortuswet wordt aangenomen	36
Het abortusdebat tussen 1977 en 1984	36
Heller	37
Terpstra	40
Conclusie	45
Bibliografie	49
Primair bronmateriaal	49
Secundaire literatuur	55

Afkortingen

Anti-Revolutionaire Partij (ARP)

Christelijk-Historische Unie (CHU)

Evangelische Omroep (EO)

Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (F.I.O.M.)

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Katholieke Volkspartij (KVP)

Man Vrouw Maatschappij (MVM)

Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH)

Partij van de Arbeid (PvdA)

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Stichting Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking (Stimezo)

Stichting Recht zonder Onderscheid (Stirezo)

Stichting ter eerbieding en bescherming van menselijk leven (EMBL)

Stichting voor het Ongeboren Kind (SOK)

Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (VBOK)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Wet Afbreking Zwangerschap (Wafz)

Wetboek van Strafrecht (WvSr)

Wij Vrouwen Eisen (WVE)

Inleiding

‘Baas in eigen buik? Dat is niet meer van deze tijd!’¹ Dit bericht verscheen op 12 november 2020, tijdens de Week van het Leven, op het Twitter account van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Hierop volgden veel verontwaardigde reacties waaronder ‘[...] Ga eens gauw terug naar 1821 [...]’ en ‘Deze uitspraken en ideeën zijn van de jaren '60 [...]’.² Deze berichten impliceren dat het recht op abortus provocatus tegenwoordig door velen wordt gezien als een sociale verworvenheid die intrinsiek verbonden is aan moderniteit. Immers, het recht om een ongewenste zwangerschap te beëindigen betreft een essentieel facet van vrouwenemancipatie en hangt samen met het idee van de maakbaarheid van het leven. Met andere woorden, toegang tot abortus wordt ervaren als meetlat voor een moderne samenleving en is daardoor nauw vervlochten met moderniteitsdiscoursen. Maar dacht men daar tijdens het publiek debat inzake abortuslegalisering van 1966 tot 1984 ook zo over? En welke rol speelden moderniteitsdiscoursen daarbij?

Vanaf de jaren zestig bevond het moderniseringsproces zich in een stroomversnelling. Voorstanders van verandering propageerden progressieve verhalen over de niet stilstaande tijd.³ Als gevolg hiervan ontstond een retoriek over ‘bij de tijd zijn’ in het verlengde waarvan onderscheid gemaakt werd tussen wat bijdetijds en ouderwets was.⁴ Zodoende werd de wereld begrepen aan de hand van een mentaal en discursief kader van vernieuwing en modernisering.⁵ Het collectief discours dat op basis daarvan plaatsvond definieerde en bepaalde in grote mate de ontwikkelingen in het naoorlogse Nederland.⁶ Daarom is het aannemelijk dat de retoriek van moderniteit tevens werd toegepast in het Nederlandse publiek abortusdebat.

¹ SGP, ‘Tweet SGPnieuws’ (versie 12 november 2020, <https://twitter.com/SGPnieuws/status/1326844545687023616> (24 januari 2021)).

² Jeroen van den Broek, ‘Tweet @NMe84’ (versie 12 november 2020), <https://twitter.com/NMe84/status/1326875154471915521> (24 januari 2021); Xander van Bruggen, ‘Tweet @BruggeXander’ (versie 12 november 2020), <https://twitter.com/BruggeXander/status/1326880623286505472> (24 januari 2021).

³ Herman Paul, *Shoppen in Advent. Een kleine theorie van secularisatie* (Utrecht 2020) 35.

⁴ Ibidem; James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 18.

⁵ James Kennedy, ‘An Historian Answers His Sociological Critics’, in: ‘Bouwen aan Babylon. De jaren zestig in discussie’, red. Lodewijk Brunt, themanummer, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, 474-478, aldaar 477.

⁶ J.E. Ellemers, ‘De jaren zestig in Nederland. Een geval van verlate modernisering?’, in: ‘Bouwen aan Babylon. De jaren zestig in discussie’, red. Lodewijk Brunt, themanummer, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, 409-420, aldaar 410.

Om deze aanname te behandelen zijn er twee manieren om naar moderniteit te kijken. De eerste manier veronderstelt dat moderniteit door dwingende logica's een sociale werkelijkheid wordt. De tweede ziet moderniteit als een construct, waarbij moderniteit slechts betrekking heeft op hoe een samenleving gebeurtenissen duidt. Beiden zijn waardevol om naar moderniteit te kijken. Maar hoe werden moderniteitsdiscoursen in het Nederlandse abortusdebat toegepast en welke van deze twee moderniteitsvisies helpt ons om dit debat het beste te begrijpen?

Historiografie

De bestaande historiografie heeft de Nederlandse ontwikkelingen op het gebied van abortus nog niet in verband gebracht met moderniteit en gaat dus niet in op deze vraag. Dit is een groot gemis gezien de substantiële invloed van de moderniteitsretoriek in deze periode op de algehele Nederlandse maatschappij. Bovendien zijn de ontwikkelingen in het Nederlands publiek debat over abortus nog steeds onderbelicht in de geschiedschrijving. Dit terwijl het een blijvend relevant onderwerp is vanwege de wederopleving van discussies over de toegang tot abortus in veel Westerse landen, waaronder Nederland.⁷ Het kleine aantal publicaties inzake abortus is daarnaast primair gericht op de ontwikkelingen in de politiek en praktijk en/of is geschreven vanuit eigen ervaringen met een emancipatoire insteek. Verder zijn de standaardwerken omtrent dit onderwerp vaak slechts enkele jaren na – of zelfs vóór – de legalisering van abortus gepubliceerd.

Zo geeft P.E. Treffers, emeritus hoogleraar Verloskunde en Gynaecologie en zelf ook een belangrijke stem geweest in het abortusdebat, een chronologisch overzicht van de ontwikkelingen in de toegang tot abortus in Nederland tijdens de twintigste eeuw. Treffers legt zijn focus voornamelijk op de opvattingen en praktijken binnen de medische wereld. Hieruit blijkt dat abortus en anticonceptiemiddelen vanaf de jaren zestig steeds toegankelijker werden. Hij betoogt dat orale anticonceptiemiddelen een revolutionaire verandering in de Nederlandse

⁷ Zie bijvoorbeeld: Jill Mathon, 'Stop in vredesnaam met het voeden van schaamte over abortus' (versie 12 november 2020), <https://www.parool.nl/columns-opinie/stop-in-vredesnaam-met-het-voeden-van-schaamte-over-abortus~b840f10e/> (9 december 2020); Aleid Offerhaus, 'Dolle Mina, sta op voor het behoud van abortus' (versie 16 november 2020), <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/dolle-mina-sta-op-voor-het-behoud-van-abortus~b21a507d/> (9 december 2020).

gezondheidszorg teweeg bracht, waardoor artsen in toenemende mate bereid waren gehoor te geven aan problemen van ongewenste zwangerschap.⁸

Net als Treffers is arts Olga Loeber van mening dat de introductie van de anticonceptiepil ertoe leidde dat artsen zich met geboorteregelingen gingen bemoeien. Loeber schrijft, deels vanuit eigen ervaring, over het publiek abortusdebat in de twintigste eeuw. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond volgens haar nog geen écht publiek debat. De bespreking van abortus gebeurde voornamelijk op afkeurende wijze door politici, pedagogen, juristen en religieuzen. Vrouwen speelden in deze fase nog geen wezenlijke rol en de discussie stond vooral in het teken van theorieën die enerzijds stelden dat anticonceptiemiddelen abortus voorkwamen, en anderzijds dat anticonceptiemiddelen abortus bevorderden. In 1967 vond, naar aanleiding van een debat in een VARA-programma tussen twee artsen een kentering in het abortusdebat plaats. Door deze Tv-uitzending werd abortus daadwerkelijk onderwerp van publiek debat en lieten vrouwen voor het eerst hun stem horen, zo stelt Loeber. Ondertussen vonden ook veranderingen plaats in de religieuze argumenten tegen abortus. Waar de nadruk eerst nog lag op onzedelijk gedrag en ongewenste zwangerschap, verschoof deze naar de bescherming van het ongeborn kind. Loeber concludeert dat de tweede seksuele revolutie en vrouwenemancipatie ervoor zorgden dat het besluit om een abortus te nemen bij de vrouw kwam te liggen.⁹

In het proefschrift van historicus Jan de Bruijn dat voor de legalisering van abortus werd gepubliceerd, wordt de Nederlandse abortusgeschiedenis van de periode 1600-1979 uiteengezet. Hij stelt dat in Nederland pas vanaf het einde van de negentiende eeuw over abortus als een sociaal probleem werd gesproken. Door de grotere beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen vanaf 1960 en de positievere houding tegenover seks die daarmee gepaard ging, ontstond geleidelijk ruimte in de Nederlandse maatschappij om abortus bespreekbaar te maken. Net als Loeber, onderschrijft De Bruijn het belang van de VARA-uitzending uit 1967. Hij legt daarbij wel de nadruk op de toename in abortusverzoeken en de maatschappelijke bewustwording dat artsen een genuanceerdere houding ten opzichte van abortus hadden dan voorheen gedacht werd. De Bruijn meent dat discussies inzake abortus tot 1970 vooral buiten de politiek plaatsvonden en voornamelijk gebaseerd waren op ethische en

⁸ P.E. Treffers, 'Abortus provocatus in Nederland in de 20e eeuw: van stilzwijgen naar revolutionaire verandering', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 150 (2006) 10, 567-573.

⁹ Olga Loeber, '1967, de kentering in het abortusdebat. Van 'Nee' tot 'Ja, tenzij', een maatschappelijke controversé', *Tijdschrift voor Seksuologie* 42 (2018) 4, 122-126.

medische gronden. Nadat abortus vanaf 1970 een politiek onderwerp werd, kreeg het debat volgens hem een sterk symbolisch karakter.¹⁰

Emeritus hoogleraar vrouwenstudies Joyce Outshoorn, focust op het politieke abortusdebat van de twintigste eeuw en legt de nadruk op wetgeving en nationale beleidsvoering. Ze betoogt dat abortus tegelijkertijd met de wedergeboorte van de Nederlandse vrouwenbeweging op de politieke agenda kwam te staan – toen dokters nog illegaal abortus uitvoerden. Net als De Bruijn constateert zij dat de beginfase van het politieke abortusdebat in het teken stond van de autonomie die dokters vis-à-vis (religieus-) morele overwegingen konden opeisen. Tijdens de jaren zestig verruimde de toegang tot abortus en werd zwangerschapsafbreking ook op psychische gronden toelaatbaar. Outshoorn schrijft dat de politiek ondertussen weigerde haar handen aan dit onderwerp te branden en de regering discussies over abortus liever aan medici overliet. Door de groei van activistische vrouwenbewegingen vanaf de jaren zeventig verbreedde het debat echter en werd erkend dat abortus tevens raakt aan de autonomie van vrouwen. Net als Loeber, schetst Outshoorn dat in deze periode abortustegenstanders hun argumenten steeds vaker baseerden op religieuze gronden in plaats van op ethisch-medische kwesties.¹¹

Een aantal maatschappelijke veranderingen die veelal als onderdeel van modernisering worden bestempeld, zijn zichtbaar in de historiografie over de strijd voor abortuslegalisering. Echter vindt zoals gezegd geen evaluatie plaats van moderniteit en moderniteitsdiscoursen. De vraag welke rol moderniteitsdiscoursen speelden in het Nederlands publiek debat omtrent de legalisering van abortus tussen 1966 en 1984 blijft in de historiografie onbeantwoord. Werd in dit debat optimistisch gesproken over de ontwikkelingen die zich in de samenleving voltrokken? Of werden abortuspraktijken met afkeuring aanschouwd, angstig afvragend ‘waar het met het land heen gaat’? Was wel of niet ‘modern willen zijn’ überhaupt van belang in het publiek abortusdebat?

¹⁰ Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979).

¹¹ Joyce Outshoorn, ‘Policy-Making on Abortion. Arenas, Actors, and Arguments in the Netherlands’, in: Dorothy McBride Stetson (red.), *Abortion Politics, Women's Movements, and the Democratic State. A Comparative Study of State Feminism* (Oxford 2001) 205-228; Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986); Joyce Outshoorn, ‘Serieuze en lichtzinnige abortussen. De rode draad van de regulering in Nederland’, in: Rikki Holtmaat (red.), *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland* (Deventer 1999), 104-116; Joyce Outshoorn en Marjo van Soest, *Lijfsbehoud. Tien jaar abortusstrijd in Nederland (1967-1977)* (Amstelveen 1977).

Daarom wordt in deze scriptie aan de hand van de theorieën van de Hongaarse filosofe Agnes Heller en de Nederlandse politiek filosoof, Marin Terpstra, gekeken naar het gebruik van moderniteitsdiscoursen in het Nederlands publiek debat omtrent abortuslegalisering. Daarbij wordt op basis van Hellers drie logica's van moderniteit en Terpstra's *Omstreden moderniteit* gekeken welke theorie het beste toepasbaar is op de gebruikte moderniteitsdiscoursen in dit debat. Aan de hand van deze analyse wordt getracht een antwoord te geven op de volgende onderzoeksvraag: 'In welke mate zijn de moderniteitstheorieën van Agnes Heller en Marin Terpstra toepasbaar op moderniteitsdiscoursen die in het Nederlands publiek debat inzake de legalisering van abortus tussen 1966 en 1984 gebruikt werden?'

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden wordt een viertal deelvragen gehanteerd. De eerste deelvraag behandelt wat de gelijkenissen en verschillen tussen de theorieën van Terpstra en Heller zijn. De tweede deelvraag beziet hoe moderniteitsdiscoursen werden gebruikt in het Nederlands publiek debat over abortuslegalisering. De derde deelvraag kijkt naar hoe het gebruik van moderniteitsdiscoursen in dit debat tussen 1966 en 1984 veranderde. De laatste deelvraag gaat in op de vraag of de benadering van Terpstra of Heller het meest bruikbaar is om de moderniteitsdiscoursen te analyseren. In deze scriptie ligt een focus op bepaalde aspecten van de theorieën van Terpstra en Heller. Bij Terpstra betreft dit het gebruik van moderniteit of de tijd als maatstaf en bij Heller behelst het uitingen die steunen op de ontwikkelingstendenzen van moderniteit. Hieronder wordt verder uiteengezet welke elementen gebruikt worden om de twee moderniteitstheorieën voor de onderzoeksvraag bruikbaar te maken.

De omstreden moderniteit van Terpstra

De titel van zijn boek maakt al duidelijk dat Terpstra bepleit dat moderniteit een omstreden begrip is. Hij definieert de term omstreden moderniteit als een strijd over de 'zelfbeschrijving van een maatschappij die zichzelf als modern beschouwt of die zichzelf opvat in termen van modernisering.'¹² Daarnaast kan moderniteit omstreden zijn wanneer gevolgen van ontwikkelingen in moderne maatschappijen tot strijd leiden.

Volgens Terpstra betreft moderniteit daarom niet 'de doorbraak van natuurwetenschappen en de invloed daarvan op de maatschappij', maar wijst het op de verandering in de manier waarop

¹² Marin Terpstra, *Omstreden moderniteit Over de gemeenplaats "Dat is niet meer van deze tijd"* (Nijmegen 2016) 167-168.

een maatschappij zichzelf beschouwt en beschrijft.¹³ Dat wil zeggen, moderniteit wordt ‘van binnenuit’ bepaald en niet vanuit een ‘transcedent gezichtspunt’.¹⁴ De filosoof stelt dat moderniteit of modernisering de strijd is waarin ‘sommige mensen tegen andere mensen zeggen dat ze niet meegaan met de tijd en dus bij voorbaat verliezers zijn.’¹⁵ Dit betekent dat de tijd wordt gebruikt als maatstaf. Mensen proberen hun handelingen en opvattingen te rechtvaardigen door een beroep te doen op deze maatstaf.¹⁶ Door de tijd als maatstaf in te zetten wordt onenigheid geverticaliseerd. Anders gezegd, in naam van een abstracte autoriteit (de tijd) worden het oude en het verleden onderhevig geacht aan het nieuwe en de toekomst.¹⁷ Daardoor zien zelfs personen die afkerig tegenover ‘modern zijn’ staan hun afkeurende houding als een defect.¹⁸

Terpstra bekritiseert het gebruik van moderniteit en tijd als maatstaven. Argumenten die op een tijdsordening zijn gebaseerd, zijn volgens hem ongefundeerd. Door een beroep te doen op moderniteit zouden mensen weigeren om naar legitimiteit te zoeken en zich in plaats daarvan slechts baseren op het eigen gezichtspunt en de eigen wil.¹⁹ Door begrippen als ‘oud’ en ‘nieuw’ toe te passen, zo meent Terpstra, bestaat een permanente strijd over wat daadwerkelijk nieuw is aan nieuwe verschijnselen. Bovendien zijn ‘homogeniserende opvattingen van moderniteit die een tijdsordening als maatgevende orde opvatten’, zo schrijft Terpstra, zelf ‘onmodern’.²⁰ Want, stelt hij, moderniteit is juist verbonden met het achterwegen laten van alle transcendentale maatstaven. Dit is tevens wat moderniteit omstreden maakt.²¹

Hellers ontwikkelingstendensen van moderniteit

Waar Terpstra als doel heeft toepassingen van moderniteit als maatstaf te bekritisieren, probeert Heller juist facetten van moderniteit uiteen te zetten. Heller stelt dat moderniteit voortkomt uit de vernietiging en deconstructie van funderingen. Daarom stoelt moderniteit op vrijheid en is het geworteld in de aanval op – en vernietiging van – traditionele grondbeginselen.

¹³ Ibidem, 57.

¹⁴ Ibidem, 58.

¹⁵ Ibidem, 99.

¹⁶ Ibidem, 29-30.

¹⁷ Ibidem, 165.

¹⁸ Ibidem, 158.

¹⁹ Ibidem, 162-163.

²⁰ Ibidem, 161.

²¹ Ibidem, 161-163.

Moderniteitsdynamieken behelzen de continue ondervraging en toetsing van dominante concepten van waarheid, rechtvaardigheid en het goede. Daarbij worden bestaande normen, regels en levensovertuigingen ondermijnd. Zodoende worden andere concepten van waarheid, rechtvaardigheid en het goede weer gelegitimeerd. Als gevolg hiervan worden sociale hiërarchieën en artificiële ongelijkheden tevens aangetast.²²

Heller formuleert drie logica's – ofwel ontwikkelingstendensen – om moderniteit te begrijpen. Deze logica's zijn:

1. De logica van technologie;
2. De logica van de functionele toewijzing van sociale posities;
3. De logica van politieke macht.

De logica van technologie betreft de ontwikkeling van technologie en betekent dat wetenschap (en niet godsdienst) fungeert als de dominante modus voor wereldduiding.²³ Deze dominante wereldduiding houdt in dat 'waarheid' en 'wetenschappelijk (bewezen)' door elkaar heen gebruikt worden. Wetenschap ontwikkelt zich tot een netwerk van dominante instituties en vormt daarmee een gezaghebbend – en soms zelfs onderdrukkend – model. Als gevolg heeft deze logica invloed op de manier waarop mensen denken – en hoe zij over de waarheid denken. Aldus wordt ons wereldbeeld gevormd door 'de wetenschap als ideologie'.²⁴

De tweede logica behelst de verdeling van sociale posities, functies en welvaart. De eigenheid van de persoon is een essentieel aspect van deze logica. Dit uit zich in het bestaan van mensenrechten waarbij het individu fungeert als elementaire bouwsteen van de maatschappij. Ook de markt in brede zin speelt bij de tweede logica een centrale rol. Immers, hier is het waar mensen hun positie en functie in de samenleving toe-eigenen. Verdiensten, kwaliteiten en persoonlijke waarden werden in de premoderne wereld toegewezen op basis van de stand waarin men geboren werd. Daarentegen wordt in de moderne wereld uitgegaan van idealen van vrijheid en gelijkheid, zo stelt Heller.²⁵

Derhalve is de tweede logica in grote mate afhankelijk van de strijd om rechtvaardigheid. Deze strijd duwt de sociale en politieke ordeningen voor verandering niet slechts in een enkele richting. Ook heeft het de neiging om uiteindelijk weer in een andere – soms tegenovergestelde

²² Agnes Heller, *A Theory of Modernity* (Oxford 1999); Agnes Heller, 'The Three Logics of Modernity and the Double Bind of Modern Imagination', *Thesis Eleven* 81 (2005) 5, 63-79.

²³ Agnes Heller, 'The three logics of modernity', 68.

²⁴ Agnes Heller, *A Theory of Modernity*, 70-79.

²⁵ *Ibidem*, 80-91.

– richting geduwd te worden. Wat de ene groep of persoon als rechtvaardig ziet, zal door een ander juist als onrechtvaardig verworpen worden en vice versa. Wanneer groeperingen een sociale institutie wegzetten als onrechtvaardig, trekken zij gewoonlijks tevens de rationaliteit van de institutie in twijfel. Daaruit volgt dat aan de hand van waarden als vrijheid en het leven, de validiteit van bestaande normen en regels wordt getoetst en aangevallen.²⁶

De derde logica van politieke macht betreft de instituties van vrijheid en bestuur, inclusief autoriteit en dwang. Het gaat hier om handelingen, discussies en besluiten binnen de publieke ruimte die betrekking hebben op de vaststelling van vrijheid. In het bijzonder betreft deze logica staatsinterventies en behelst het tevens de continue strijd tussen legaal en illegaal geweldsgebruik. Daarnaast is het gelieerd aan hoe de bevolking de staat, politiek en grondwet ziet. Met andere woorden; hoe de opkomst en ondergang van (democratische) politieke instituties wordt herinnerd in het historisch geheugen. Bijgevolg worden politieke acties hier grotendeels gestuurd door tradities en ideologieën die voortkomen uit de historische verbeelding. De derde logica heeft zich bijvoorbeeld uitgekristalliseerd in staatsvormen als totalitarisme en de parlementaire democratie.²⁷

Alhoewel de logica's vrij onafhankelijk van elkaar zijn, staan ze niet los. De drie logica's ontwikkelen zich in samenspel en in strijd met elkaar, waarbij ze elkaar zowel ondersteunen als beperken. De logica's worden allen continu – in meer of mindere mate – beïnvloed en gevormd door twee typen verbeeldingen van moderniteit; de historische verbeelding en de technologische verbeelding. Technologische verbeeldingen zijn gericht op de toekomst, geven een voorkeur aan het nieuwe boven het oude en vertrouwen op vooruitgang en de accumulatie van kennis. Daarentegen hechten historische verbeeldingen waarde aan het verleden en tradities, draaien ze op herinneringen en zijn ze gericht op zingevend georiënteerd denken.²⁸ Men kijkt terug op het verleden in een poging het te ontcijferen, gaat ermee in dialoog en koestert het. Aldus, wordt het verleden gebruikt om het heden te interpreteren en begrijpen.²⁹

Hoe verhouden de theorieën van Terpstra en Heller zich tot elkaar? Zoals te zien is, verschilt het uitgangspunt van de twee auteurs. Heller beschouwt moderniteit als een sociale werkelijkheid en de ontwikkelingen daarachter tracht te verklaren. Terpstra ziet moderniteit juist als een construct en pleit tegen de toepassing van moderniteit – en de tijd – als maatstaf.

²⁶ Agnes Heller, 'The three logics of modernity', 70.

²⁷ Agnes Heller, *A Theory of Modernity*, 96, 100-101, 113.

²⁸ Agnes Heller, 'The three logics of modernity', 68-69.

²⁹ Agnes Heller, *A Theory of Modernity*, 72.

Wel halen beide auteurs een zekere vorm van strijd binnen de maatschappij aan als katalysator van moderniteit. Bij Terpstra betreft dit strijdvoering omtrent de zelfbeschrijving van de maatschappij. Daarentegen richt de strijd zich bij Heller op traditionele grondbeginselen als religie en de verdeling van sociale posities – welke zij aan de hand van de drie logica's van moderniteit analyseert. De strijdvoering wordt zowel bij Terpstra als Heller van binnenuit de maatschappij gevoerd.

Methoden, bronnen en structuur

Door het Nederlands publiek debat over abortuslegalisering aan de hand van deze twee theorieën te analyseren levert dit onderzoek een waardevolle bijdrage aan de historiografie. Met deze benadering geeft deze scriptie namelijk niet louter een inkijk in het Nederlandse abortusdebat. Ook weergeeft het hoe de actoren de tijd waarin zij leefden interpreteerden en welke rol moderniteit daarbij vervulde.

In het scriptieonderzoek is gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode, waarbij primaire en secundaire bronnen bestudeerd werden. Het primair bronmateriaal komt uit de krantendatabank *Delpher*. De focus ligt op kranten omdat deze een belangrijk modus van discussievoering vormden. Daarbij is in het bijzonder gekeken naar lezersbrieven omdat deze voor de 'gewone burger' een laagdrempelige vorm van participatie in het debat boden. Hoe erg het abortusdebat destijds leefde blijkt al uit het aantal resultaten (36.963 hits) wanneer binnen de periode 1966-1984 op de term abortus gezocht wordt. Om de resultaten in *Delpher* meer toe te spitsen op moderniteit is daarom gezocht op abortus in combinatie met andere termen die gelieerd zijn aan moderniteitsdiscoursen. De gebruikte combinaties zijn: Abortus + 'modern/moderniteit', 'ouderwets', 'tijd', 'vroeger', 'tegenwoordig' en 'traditie'.

Om de representativiteit van de artikelen te waarborgen, zijn kranten bekeken die behoorden tot de verschillende denominaties, alsook kranten met een regionaal karakter. Dit zegt echter nog niets over het belang van moderniteitsdiscoursen in het bredere abortusdebat. Dit is namelijk moeilijk met zekerheid vast te leggen. Het doel van deze scriptie is dan ook niet om te beweren dat het abortusdebat werd gekenmerkt door moderniteitsdiscoursen. Wel staat vast dat terugkerende elementen van moderniteitsdiscoursen een rol in dit debat speelden. Deze elementen informeerden de verscheidene kanten van het abortusdebat over hoe over de verscheidene standpunten gedacht diende te worden. Moderniteitsdiscoursen staan immers

nooit op zichzelf. In tegendeel, ze zijn altijd te mengen met andere motivaties en zorgen. Aanwezig waren moderniteitsdiscoursen echter zeker.

De scriptie is onderverdeeld in drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is gericht op de periode 1966 tot 1971. Het schetst kort de voorgeschiedenis van het publiek abortusdebat en de belangrijkste gebeurtenissen uit deze periode. Vervolgens worden Hellers logica's toegepast op moderniteitsdiscoursen binnen deze periode. Daarna wordt Terpstra's theorie van omstreden moderniteit gebruikt. Het tweede en derde hoofdstuk focussen respectievelijk op 1972-1976 en 1977-1984. Net als het eerste hoofdstuk zijn deze hoofdstukken opgedeeld in een schets van de belangrijkste gebeurtenissen uit de perioden en de analyse van de moderniteitstheorieën aan de hand van Heller en Terpstra. Deze periodisering is gekozen omdat het publieke debat in 1966 werd aangewakkerd, maar nog in het teken stond van de autonomie van de arts. Vanaf 1971 werden de eerste abortusklinieken geopend. Het tweede hoofdstuk richt zich derhalve op de nieuwe fase in het debat. Deze stond in het teken van het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen versus de bescherming van 'de ongeboren vrucht'. In 1976 sneuvelde een progressief wetsvoorstel van de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) ter legalisering van de abortus nipt in de Eerste Kamer. Vanaf 1977 brak daarom een nieuwe fase aan waarin het kabinet het initiatief nam. Het wetsvoorstel dat hier uit voortkwam ging in 1984 van kracht. In de conclusie worden de ontwikkelingen in de moderniteitsdiscoursen aangestipt en wordt gesteld dat de tijd ook door niet-progressieven werd ingezet.

1966-1971: van een medisch naar een publiek debat

De opkomst van het Nederlandse publiek debat inzake abortuslegalisering kwam niet uit de lucht vallen. In de eerste helft van de jaren zestig hadden reeds een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden die dit debat aanwakkerden. Dit hoofdstuk begint daarom met een kort overzicht van het verloop van gebeurtenissen in deze periode. Daarna wordt overgegaan op de analyse van moderniteitsdiscoursen aan de hand van Heller en Terpstra.

De aanloop naar het publiek abortusdebat

De destijds bestaande wetgeving omtrent abortus stamde uit 1911. Door de Wet ter bestrijding van de zedeloosheid en beteugeling van de speelzucht (Zedelijkheidswet) werd abortus als strafbaar feit opgenomen in het Wetboek van Strafrecht (WvSr). Onder artikel 251bis konden personen die een abortus hadden opgewekt, een geldboete van maximaal drieduizend gulden of een gevangenisstraf van maximaal drie jaar krijgen. Wanneer de ‘dader’ de abortus binnen zijn of haar beroep uitvoerde, bijvoorbeeld als huisarts of gynaecoloog, kon deze persoon uit zijn of haar beroep worden gezet. Ook konden de straffen met een derde verhoogd worden. Daarnaast was het onder artikelen 240bis en 451quater strafbaar om middelen te verspreiden of openlijk ‘ten toon te stellen’ die een zwangerschap konden onderbreken of voorkomen.³⁰ Voor dit delict kon men eveneens een geldboete of gevangenisstraf opgelegd krijgen.³¹

De Zedelijkheidswet maakte geen expliciete verwijzingen naar uitzonderingen voor abortussen wegens medische noodzaak. Daardoor kwamen artsen – als zij al geen ethisch-religieuze bezwaren hadden – in een lastig parket te zitten. De onzekerheid omtrent de wettelijke toelaatbaarheid van medische zwangerschapsafbrekingen maakte menig arts uitermate terughoudend en afwijzend op dit gebied.³² Toch was het binnen de medische kring waar abortus in de loop van de jaren zestig als eerste onderwerp van discussie werd. De grotere tolerantie jegens het gebruik van anticonceptiemethoden en de komst van de pil³³ zorgden er in

³⁰ Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 85-86.

³¹ Deze straf was ten hoogste drie maanden of driehonderd gulden in gevallen met meerderjarige en ten hoogste zes maanden of zeshonderd gulden in gevallen waar de persoon jonger dan 16 jaar was.

³² Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 88.

³³ In 1962 werd het medicijn Lyndiol door het bedrijf Organon op de Nederlandse markt gebracht en werd het gepresenteerd als middel tegen een onregelmatige cyclus. Dat het middel tijdelijke onvruchtbaarheid als bijwerking had werd slechts op de bijsluiting vermeld. Vanaf 1964 werd de Pil ook als anticonceptiemiddel aangeboden.

de eerste helft van de jaren zestig voor dat geboorteregeling een belangrijke taak van de huisarts werd.³⁴ De belangstelling voor abortus werd tevens aangewakkerd door berichtgeving over de ‘Softenon-affaire’; verscheidene kinderen werden geboren met onderontwikkelde – of zonder – ledenmaten. Dit bleek veroorzaakt te zijn door een middel dat zwangere vrouwen tegen ochtendmisselijkheid gebruikten.³⁵

Bovendien werden artsen steeds bewuster van ernstige gevolgen van abortussen in achterkamertjes.³⁶ Vanwege de ernstige – en soms dodelijke – gevolgen van criminele abortus, gingen geluiden op die pleitten voor het toestaan van abortus op medische – en soms psychische of sociale – indicatie. Daarom werden invloedrijke publicaties uitgebracht die de autonomie van de arts op dit gebied bewerkstelligden.³⁷

Het abortusdebat tot 1971

Tot dan toe werden discussies nog voornamelijk binnen wetenschappelijke kringen gevoerd. Met de VARA-uitzending van *Achter het Nieuws* op 9 mei 1967 kwam hier verandering in en stond abortus definitief onder de aandacht van de Nederlandse bevolking.³⁸ In deze uitzending beschreven vier vrouwen hun abortuservaringen. De uitzending sloot af met een discussie tussen de eerste Nederlandse hoogleraar seksuologie Coen van Emde Boas en de hoogleraar

³⁴ P.E. Treffers, ‘Abortus provocatus in Nederland in de 20^e eeuw’, 570; Outshoorn en Soest, *Lijfsbehoud*, 173-174.

³⁵ IsGeschiedenis, ‘Historisch schandaal. De softenon-baby’s’ (versie 15 november 2017), <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/historisch-schandaal-de-softenon-babys> (9 juni 2021); Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 178-179.

³⁶ P.E. Treffers, ‘Abortus provocatus in Nederland in de 20e eeuw’, 569.

³⁷ De Amsterdamse hoogleraar strafrecht Ch. J. Enschedé betoogde in 1966 dat geen strafrechtelijke vervolging kon plaatsvinden wanneer de arts abortus noodzakelijk had geacht voor de ‘algehele gezondheid’ van de patiënte, zie: CH. J. Enschedé, ‘Abortus op medische indicatie en strafrecht’, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 110 (1966) 30, 1349-1353. En in het In het proefschrift van de arts P.E. Treffers uit 1965 werd abortus omschreven als een ‘noodsprong’ en ‘wanhoopsdaad’. Hij was echter tegen de legalisering van abortus uit angst dat dit zou leiden tot onzorgvuldiger anticonceptiegebruik en meer abortussen, zie: P.E. Treffers, *Abortus provocatus en anticonceptie. Een onderzoek over geboortebepierking bij vrouwen opgenomen in de kliniek voor verloskunde en gynaecologie van de universiteit van Amsterdam* (Haarlem 1965). In tegenstelling tot Treffers sprak de arts E.R. de Winter zich in 1966 wel uit om de strafbepalingen op abortus voor artsen op te heffen – ook in abortusgevallen op sociale indicatie, zie: E.R. de Winter, *Enkele aspecten van de abortus provocatus* (Deventer 1966). Outshoorn en Soest, *Lijfsbehoud*, 14; Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 180-182; Treffers, ‘Abortus provocatus in Nederland in de 20^e eeuw’, 569; Outshoorn, *De politieke strijd*, 116.

³⁸ Outshoorn, *De politieke strijd*, 125.

Verloskunde en Gynaecologie Gerrit-Jan Kloosterman.³⁹ Kloosterman was gematigd voorstander van abortus op indicatie van ‘existentiële nood’ en Van Emde Boas pleitte voor een ruimere opvatting van de medische indicatie.⁴⁰ Kloosterman en Van Emde Boas waren van mening dat de eindbeslissing bij de arts lag – en dus niet bij de vrouw. Verder vreesden beiden dat abortuslegalisering wijdverspreid gebruik van anticonceptiemiddelen zou verstoren. In de dagen na de uitzending zaten de wachtkamers van beide heren vol met vrouwen die een abortus verzochten.⁴¹

In oktober 1967 werd abortus door PvdA-Kamerlid Hannie Singer-Dekker voor het eerst aangekaart in de Tweede Kamer. Dit betekende het startschot voor de vele debatten die in de loop der jaren over abortus gevoerd zouden worden. Omdat initiatief vanuit kabinet-De Jong, bestaande uit de VVD, Christelijk-Historische Unie (CHU), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Katholieke Volkspartij (KVP), op zich liet wachten besloten PvdA-Kamerleden Jan Lamberts en Hein Roethof in juni 1970 een wetsvoorstel in te dienen. Het wetsvoorstel beoogde abortus uit de sfeer van het strafrecht te onttrekken. Alleen abortus door onbevoegden moest strafbaar blijven. Een opsomming van indicaties, een specifieke termijn of plaats waar de ingreep moest geschieden werden daarom uit het wetsvoorstel weggelaten.⁴² Het zou echter nog jaren duren voordat dit wetsvoorstel daadwerkelijk in de Tweede Kamer behandeld werd. Wegens het uitblijven van een wetswijziging, ontstond een discrepantie tussen de praktijk en de regel van de wet. Het Openbaar Ministerie vervolgde dan ook vanaf 1967 steeds minder abortusgevallen.⁴³

Vrouwen die hun zwangerschap wensten te beëindigen bleven in de jaren zestig geheel afhankelijk van de arts waarmee zij te maken kregen en of ze de gevraagde kosten konden betalen. Bovendien moesten ze kunnen aantonen dat er een medische – dan wel psychische – noodzaak voor de zwangerschapsafbreking was. In juli 1969 werd daarom in Rotterdam de Stichting Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking (Stimezo) opgericht. Stimezo had als doel binnen de kaders van de wet vrouwen een abortus te bieden op een medisch verantwoorde manier.⁴⁴ Stimezo’s eerste abortusklinieken werden in 1971 opgericht in Arnhem, Rotterdam, Den Haag, Beverwijk, Amsterdam en Utrecht.⁴⁵ Ook zetten artsen vanuit

³⁹ Nico Scheepmaker, ‘Perfecte uitzending over abortus provocatus’, *Leeuwarder Courant*, 10 mei 1967.

⁴⁰ Piet Heil, ‘Uitzending over abortus gaf stof tot denken’, *Het Vrije Volk*, 10 mei 1967.

⁴¹ Loeber, ‘1967, de kentering in het abortusdebat’, 123-124.

⁴² ‘Vrouw en arts laten beslissen over abortus’, *Het Vrije Volk*, 26 juni 1970.

⁴³ Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 191-192.

⁴⁴ Outshoorn en Soest, *Lijsbehoud*, 19.

⁴⁵ Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 200.

hun praktijk abortusklinieken op. Een van hen was de seksuoloog-arts W.F. Wong wie in 1970 de eerste abortuskliniek van Nederland aan het Amsterdam Oosterpark had opgericht.⁴⁶ Dat het mogelijk was om deze klinieken openlijk te vestigen terwijl dit nog strafbaar was, toont aan dat abortus definitief gedoogd werd. Echter was niet iedereen blij met deze ontwikkeling. Zo werd in reactie op de oprichting van Stimezo in november 1970 de Stichting voor het Ongeboren Kind (SOK) in het leven geroepen.

Abortusdiscussies die tot dan toe gevoerd werden, waren voornamelijk gericht op de onzekere positie waarin deskundigen die abortus uitvoerden zich bevonden. Hier kwam eind jaren zestig verandering in. Emancipatoire actiegroepen als de Man Vrouw Maatschappij (MVM, opgericht in 1968) en Dolle Mina (opgericht in 1970) stelden het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw centraal. Dolle Mina bracht door middel van ludieke acties, zoals de inmiddels fameuze ontblote buiken met daarop geschreven ‘baas in eigen buik’, het ‘de vrouw-beslist’-principe onder de aandacht van de Nederlandse bevolking. Verder eisten ze dat de strafbepaling op abortus uit het WvSr geschrapt werd en dat het ziekenfonds abortuskosten zou vergoeden.⁴⁷ Aldus belandde het abortusdebat in een nieuwe fase waar vrouwen de strenge focus op de autonomie van de arts verdreven en zelf een sleutelrol opeisten. Deze ontwikkeling bleef echter niet onbeantwoord – hierover meer in het tweede hoofdstuk.

Heller

Nu de belangrijkste ontwikkelingen van 1966 tot 1971 uiteengezet zijn, kunnen Hellers drie logica's worden toegepast op de moderniteitsdiscoursen. Zoals in de inleiding werd toegelicht, sturen de eerste logica van technologie, de tweede logica van de functionele toewijzing van sociale posities en de derde logica van politieke macht, de ontwikkeling van moderniteit. Op hun beurt staan de logica's weer onder invloed van historische en technologische verbeeldingen.

Het eerste artikel in *Delpher* waarin moderniteitsdiscoursen in het abortusdebat gebruikt werden komt uit 1966. Tijdens een artsencongres uitte vooraanstaand hoogleraar pastorale

⁴⁶ Lisette Lewin, ‘In abortuskliniek zelden bedrogen meisjes’, *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1972; Eva Rensman, ‘Frans Wong, oprichter van de eerste abortuskliniek’ (versie september 2000), <https://www.historischnieuwsblad.nl/frans-wong-oprichter-van-de-eerste-abortuskliniek/> (27 juni 2021).

⁴⁷ Outshoorn, *De politieke strijd*, 166.

ethiek, prof. dr. J.H. van den Berg, zijn zorgen over de sterke naoorlogse bevolkingsgroei en betoogde hij om de bezwaren tegen abortus en sterilisatie op te heffen. Hij zei: ‘We moeten beseffen, dat de ethiek van het bezwaar tegen sterilisatie en abortus stamt uit een tijd dat de arts niet machtig was. Nu is hij wel machtig; gezien de bevolkingsgroei, zelfs gevaarlijk machtig. Dan is een andere ethiek geboden. Het kan getuigen van menslievendheid wanneer in een tijd van rampzalige bevolkingsgroei ongewenst menselijk leven niet meer wordt beschermd. Wat deugt er nog van de oude, nobele, eens onschadelijke ethiek?’⁴⁸ Daar voegde de hoogleraar aan toe: ‘Een mensenmassa is in zichzelf niet menswaardig maar banaal, vulgair, zonder ideaal, onmenswaardig. Men make zich geen illusies. Men zij hard, zoals de tijd dat vraagt.’⁴⁹ Het idee dat de destijds bestaande medische ethiek die zich tegen abortus keerde uit de tijd was herhaalde hij nogmaals in een interview met het socialistische dagblad *Het Vrije Volk*.⁵⁰

Door vraagtekens te zetten bij de ‘oude’ ethische normen ging Van den Berg de strijd aan met traditionele grondbeginselen. Conform Hellers tweede logica trok hij de bestaande ethiek in twijfel door de rationaliteit en validiteit van deze normen aan te vallen. Van den Berg bepleitte dat normen die zich tegen abortus keerden uit een andere tijd stamden. Behoud van deze normen zou slechts een ‘rampzalige bevolkingsgroei’ tot gevolg hebben waardoor mensen uiteindelijk een onmenswaardig bestaan leiden.⁵¹ De hoogleraar toetste de waarden van het leven en concludeerde dat de oude ethiek onrechtvaardig geworden was. Aan de hand van een technologische verbeelding gaf hij de voorkeur aan de vorming van een nieuwe ethiek en verwierp hij daarmee de oude. Derhalve moesten artsen de machtige positie die zij binnen de samenleving verworven hadden inzetten om het geschetste rampscenario tegen te gaan.

Zoals Heller uiteenzet kenmerkt de tweede logica zich door een strijd over de rechtvaardigheid van bepaalde veranderingen. Ook hier is deze strijd zichtbaar. Waar Van den Berg een betoog leverde vóór de opheffing van de bescherming van ongewenst menselijk leven, zagen anderen dit juist als een monsterlijke houding. Professor moraaltheologie dr. W. van der Marck sprak zich in een opiniestuk in *de Volkskrant* uit vóór de waardering van de foetus. In 1967 schreef

⁴⁸ ‘Cynische adviezen van prof. J.H. van den Berg. “Welvaart, seks, sterilisatie en abortus tegen mensenplaag”’, *Algemeen Dagblad*, 5 november 1966; ‘Welvaart en super-seks drukken kindertal’, *de Volkskrant*, 5 november 1966.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Jaap Koopmans, ‘Prof. dr. J.H. v.d. Berg: Eerbied voor het leven-ethiek is te star’, *Het Vrije Volk*, 6 december 1966.

⁵¹ ‘Welvaart en super-seks drukken kindertal’, *de Volkskrant*, 5 november 1966.

hij: 'Ik geloof niet dat men zich angstig behoeft af te vragen: waar we blijven, of: waar het heen gaat'.⁵²

Het was dan wel cruciaal 'dat de eerbied voor de individuele mens inderdaad het oordeel en het handelen met betrekking tot de ongeboren vrucht inspireert. Waar deze eerbied aanwezig is, mede beschermd door de wet, daar kunnen veranderingen in opvattingen en praktijk een zekerder teken zijn van menselijkheid dan starre toepassing van onveranderlijke beginselen.'⁵³ Traditionele grondbeginselen hoefden dus niet koste wat kost behouden te worden en veranderingen konden zelfs menselijker – en dus rechtvaardiger – zijn dan de strenge handhaving van oude normen. Opmerkelijk is wel dat hij al stelde dat de absolute afwijzing van abortus nog maar zelden voorkwam.

Ondanks Van der Marck's opmerking, keerden verscheidene individuen zich namelijk wel degelijk sterk tegen abortus en aanschouwden ze elke vorm van verandering op dit gebied met weerzin. De argumenten die vanuit dit oogpunt werden aangedragen behelsden facetten uit de tweede en derde logica. Aan de hand van historische verbeeldingen werden maatschappijkritische sentimenten uitgedragen en versoepelingen op abortusgebied afgewezen. Piet Jongeling, Tweede Kamerlid van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), stelde in 1969 bijvoorbeeld dat 'de drang tot verruiming van abortus' werd aangedreven door 'de genotzucht van onze dagen.'⁵⁴ Hiermee impliceerde Jongeling dat het verleden anders en beter was. Volgens hem zou het probleem van ongewenste zwangerschappen kleiner zijn als 'in ons land het klimaat inzake het grootbrengen van kinderen meer naar de Schrift was.'⁵⁵ Jongeling beriep zich op waarden over vrijheid en het leven. Daarmee zette hij de strijd om rechtvaardigheid in tegengestelde richting van Van den Berg voort.

Andere tegenstanders trokken expliciete gelijkenissen met het verleden om hun opvattingen kracht bij te zetten. Abortus werd bestempeld als moord en kon dus nimmer gerechtvaardigd worden. Versoepelingen zouden slechts praktijken voortbrengen die afkomstig waren uit de

⁵² W. van der Marck, 'Geen beduchtheid over verandering van visie. Problemen rond abortus vormen actuele discussie', *de Volkskrant*, 3 juni 1967.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ 'Linkerzijde voert het pleit voor abortus provocatus', *Nederlands Dagblad*, 21 februari 1969.

⁵⁵ Ibidem.

zwartste bladzijden van de geschiedenis.⁵⁶ Zo werd in een lezersbrief in *De Tijd* uit 1970 betoogd dat: ‘Aan kindermoord maakte ook Herodes zich schuldig en in onze dagen Hitler. Moeten deze praktijken nu in onze maatschappij overgenomen worden omdat het kind “niet gewünscht ist”?’⁵⁷ In een lezersbrief uit 1971 in het *Nieuwsblad van het Noorden* stond: ‘Abortus-, euthanasie- en nazi-artsen zijn allen doders van ongewenst menselijk leven, moordenaars! [...] Hitler is dood, zijn geest leeft voort!’⁵⁸

Voorstanders van een soepelere abortuswetgeving leverden tevens maatschappijkritiek. Zo zei prof. dr. Harry Kuitert, hoogleraar in de ethiek aan de Vrije Universiteit, dat hij ‘kwaad’ werd wanneer een maatschappij een vrouw die absoluut geen kind wilde, een abortus onthield. De bestaande situatie met betrekking tot abortus was onrechtvaardig. ‘Er wordt geknoeid door een samenleving die zo’n situatie laat bestaan. [...] Het gaat hier om vrouwen in een mannenmaatschappij, waarin mannen verwekken en daarna zeggen: “je mag er niet aankomen, je zal er voor staan, dat hoort zo”. Mannen bepalen dat!’⁵⁹ De pendule van de strijd over de (on)rechtvaardigheid van abortus bleef zodoende in verschillende richtingen geduwd worden.

In deze moderniteitsdiscoursen heeft Hellers tweede logica een overduidelijk overwicht. Tussen 1966 en 1971 werd de logica van technologie als moderniteitsdiscours door tegenstanders noch voorstanders ingezet. Een aantal facetten van de derde logica van politieke macht speelden bij maatschappijkritieken op de achtergrond wel een rol, maar de discussie spitste zich voornamelijk toe op de verschillende opvattingen van rechtvaardigheid. De gebruikte moderniteitsdiscoursen werden derhalve voornamelijk beïnvloed door de logica van de functionele toewijzing van sociale posities. Voorstanders van abortuslegalisering hadden een sterkere neiging om technologische verbeeldingen toe te passen; oude praktijken werden verworpen en men richtte zich op de toekomst. Abortustegenstanders gebruikten vaker historische verbeeldingen. Op basis van traditionele idealen zoals aangehaald door Jongeling, of historische gebeurtenissen zoals de referenties naar Hitler in de lezersbrieven, werd gepleit tegen zwangerschapsafbreking.

⁵⁶ P. Frissen, ‘Abortus (V)’, *Limburgs Dagblad*, 13 maart 1970; ‘Op Kousevoeten’, *Nederlands Dagblad*, 7 januari 1971; ‘Stroom reacties na rozenkrans-offensief tegen abortuskliniek’, *Limburgs Dagblad*, 25 november 1970; ‘Hongarije bovenaan met legale abortus’, *Algemeen Dagblad*, 7 oktober 1971; ‘Abortusfilm mocht van rechter op televisie’, *Het Parool*, 1 november 1971; P. Frissen, ‘Leven met vuile handen’, *Limburgs Dagblad*, 17 februari 1971.

⁵⁷ A.J.H. Mathot, ‘Abortus I’, *De Tijd*, 31 december 1970.

⁵⁸ B.J. Smit, ‘Ave Bestia’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 november 1971.

⁵⁹ ‘Prof. Kuitert pleit voor toestaan abortus’, *Trouw*, 18 oktober 1969.

Terpstra

De focus kan nu verlegd worden naar Terpstra's omstreden moderniteit. Terpstra bepleit dat de tijd als maatstaf wordt toegepast door personen die menen dat anderen niet met de tijd meegaan en daarom verliezers zijn. Daarbij wordt het oude ten opzichte van het nieuwe altijd inferieur geacht.⁶⁰

In 1971 deed de beroemde operazangeres en presentatrice Caroline Kaart inderdaad een beroep op de tijd in haar betoog voor abortuslegalisering. Zij stelde dat het 'echt hoog tijd [was] dat er een eind wordt gemaakt aan het achterbakse geknoei op achterkamertjes, dat vliegtuigen vol zwangere vrouwen vanuit Nederland naar Londen moeten worden gevlogen.'⁶¹ Tegelijkertijd betoogden anderen juist dat abortus achterhaald was.

De befaamde pedagoog, filosoof en theoloog Henri van Praag, was zo iemand die meende dat abortus 'uit de tijd' was.⁶² In 1970 schreef hij: 'Wie de abortus provocatus cultuurhistorisch bekijkt, moet constateren dat het verschijnsel eigenlijk meer bij een oud dan bij een nieuw wereldbeeld past. Door de perfectionering der voorbehoedsmiddelen zal vruchtafdrijving gelukkig steeds minder nodig blijken. [...] Abortus was vroeger sterk gebonden aan fatsoensbegrippen. Men schaamde zich voor het "onechte kind" en had er alles voor over om het kwijt te raken.'⁶³

Toch stelde hij tevens dat ruimere normen ten opzichte van abortus gehanteerd dienden te worden. 'Want we leven in een snel veranderende tijd, en als het getij verloopt moeten de bakens verzet worden. Er bestaat een duidelijke behoefte om hier een soepeler beleid te voeren. [...] De abortus neemt in de westerse cultuur steeds toe. En door de strakke wetgeving geschiedt deze vaak door knoeiers en profiteurs. Het is in alle opzichten dus beter als dit door de bevoegden geschieden zal.'⁶⁴

De huisarts J. Zee, een van de oprichters van de Rotterdamse tak van SOK, zette abortus eveneens weg als oude methode. In een lezersbrief uit 1970 in het *NRC Handelsblad* schreef hij tegen de komst van een Rotterdamse abortuskliniek. De huisarts bestempelde

⁶⁰ Terpstra, *Omstreden moderniteit*, 162-167.

⁶¹ Paul Lensink, 'Caroline van Hemert schuwt 1971', *Algemeen Dagblad*, 19 augustus 1971.

⁶² H. van Praag, 'Abortus mag nooit routinebehandeling worden', *De Telegraaf*, 28 november 1970.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

zwangerschapsafbreking als de meest ‘primitieve’ en gemakkelijke vorm van hulp.⁶⁵ Overeenkomstig met de theorie van Terpstra heeft het oude zowel bij Zee als Van Praag negatieve connotaties.

In zijn lezersbrief zet Zee de moderniteit in om anderen te overtuigen van de centraalstelling van de bescherming van de foetus. ‘Deze tijd stelt met harde feiten een dringende vraag: wat is de mens? Wanneer begint de mens een medemens te zijn? Het is de enige vraag aan deze kwestie die nieuw is, die modern is. Het richt de aandacht op de ongeborene en maakt daarmee de ongewenste zwangerschap tot een sociaal probleem door zijn ten minste drie betrokkenen: de verwekker, de vrouw en het kind.’⁶⁶ Aandacht voor de foetus was in de ogen van de huisarts een moderne tendens en dus superieur. Abortus daarentegen was een primitief – ofwel ouderwets – middel; het was ondergeschikt en diende dus achterwege gelaten te worden.

Terwijl abortus hierboven werd afgeschilderd als oud en primitief, vonden anderen abortus – of specifiek het idee dat de vrouw over abortus moest beslissen – juist modern. Hieruit blijkt dat in deze fase van het abortusdebat verschillende meningen bestonden over wat precies als oud of nieuw gecategoriseerd moest worden. Dit lijkt Terpstra’s stelling dat altijd strijd zal blijven bestaan over concepten als ouderwets en modern te bevestigen.

Desalniettemin, niet iedereen hechtte waarde aan het nieuwe en moderne. Zo zei de huisarts Van Aalderen in een interview met het *Algemeen Dagblad*: ‘Het is erg modern om te zeggen dat de vrouw in elk geval de eindbeslissing heeft.’⁶⁷ Toch bleef hij van mening dat er gevallen waren waar ‘de arts van zijn autoriteit gebruik moet maken om de vrouw tot een juiste beslissing te brengen: dat kan zijn de beslissing om te aborteren of om niet te aborteren.’⁶⁸ Dat het standpunt ‘de vrouw beslist’ als modern werd gezien was voor hem dus van weinig betekenis.

Vooraf noemenswaardig is dat in deze periode al sommige individuen zich tegen abortus uitspraken en *zichzelf* daarbij ouderwets noemden. Zo zei E.G.M.A. Kreijns-Ten Braak, vicevoorzitster van de Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar kind (F.I.O.M.) in 1967: ‘Ik ben tegen abortus, beslist. Wat dat betreft ben ik ouderwets of liever gezegd principieel. Uit religieuze overwegingen ben ik ertegen, het is tenslotte het doden van

⁶⁵ J. Zee, ‘Abortuskliniek’, *NRC Handelsblad*, 11 november 1970.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ Luis Sinner, ‘De sexuele vraagbaak. Eigen moraal komt pas op de tweede plaats’, *Algemeen Dagblad*, 27 februari 1970.

⁶⁸ *Ibidem*.

een levende vrucht.’⁶⁹ Net als Kreijns-Ten Braak in 1967, noemde een lezer van het *Limburgs Dagblad* zichzelf in 1970 ook ouderwets. Hij schreef: ‘Wij hebben een maatstaf, en dat is het goddelijke gebod “Gij zult niet doden”. [...] Priesters en gelovigen hebben in deze achter het leergezang te staan [...]. Ik wil in dit opzicht graag voor conservatief en ouderwets doorgaan.’⁷⁰

Deze twee voorbeelden gaan in tegen Terpstra’s stelling dat moderniteitsdiscoursen tot uiting komen bij mensen die zichzelf als ‘winnaars van de geschiedenis’ zien. Met andere woorden, dat moderniteit slechts als maatstaf wordt gebruikt om anderen ervan te overtuigen dat zij zich aan de verliezende zijde bevinden wanneer geweigerd wordt ‘met de tijd mee te gaan’. Ook bepleit Terpstra dat achterblijvers de eigen afkerigheid van het moderne als een defect ervaren. Echter pasten zowel Kreijns-Ten Braak als de bovenstaande briefschrijver de term ‘ouderwets’ op zichzelf toe en vertoonden zij een zekere trots bij deze eigen bestempeling.

Aanhangers van abortusliberalisering vertoonden tevens afkering jegens de connotatie tussen abortus en moderniteit. In 1971 zette een abortusvoorstander in *Het Vrije Volk* uiteen waarom abortus niet zomaar weggewuifd kon worden als een louter modern verschijnsel – zoals Van Aalderen dat bijvoorbeeld deed. Het zelfbeschikkingsrecht van vrouw was geen nieuw fenomeen. Integendeel, ‘laten we niet doen of er sprake is van moderne fratsen als vrije seks en toenemend onfatsoen. De oudste oorkonde inzake abortus dateert al van drie eeuwen vóór Christus.’⁷¹ Verderop in het artikel stond: ‘Honderd jaar geleden nog wel, dat kun je onmogelijk “modern” noemen.’⁷² In deze expliciete distantiering tot de moderne stempel, lijkt de auteur te verwachten dat een dergelijk connotatie afdoet aan meer legitieme argumenten voor abortuslegalisering. Dit toont een aantal barsten in Terpstra’s omstreden moderniteit.

Dit hoofdstuk belicht hoe de discussie rondom abortus aanvankelijk werd gevoerd in het kader van de (rechts)positie van de arts. Tot 1970 kwam het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen nog weinig aan bod. Ook moderniteitsdiscoursen hadden tot die tijd nog geen centrale plek in het publiek abortusdebat en werden voornamelijk in de marges van discussies over de autonomie van de arts toegepast. Pas tegen het begin van de jaren zeventig werden moderniteitsdiscoursen wijdverspreider ingezet. Vooral voorstanders van abortusliberalisering deden nog weinig beroep op de tijd als maatstaf. Wel hadden zij een grotere neiging om

⁶⁹ ‘Mevrouw E.G.M.A. Kreijns-Ten Braak (FIOM) over zorg voor ongehuwde moeder en kind: “Er is veel ten goede veranderd”’, *Trouw*, 16 september 1967.

⁷⁰ J. Nelissen, ‘Abortus V’, *Limburgs Dagblad*, 24 november 1970.

⁷¹ Herma Vergouwe, ‘Kwalijk’, *Het Vrije Volk*, 8 december 1971.

⁷² *Ibidem*.

overeenkomstig Hellers tweede logica voor verandering te pleiten. Tegenstanders van abortus hadden het gevoel dat de bestaande cultuur aan hun kant stond en waren daarom eerder geneigd om zich op de tijd te beroepen.

Opmerkelijk is dat een aantal tegenstanders het eigen anti-abortusstandpunt al ouderwets noemde, iets waarin Terpstra's theorie niet voorziet. Vermoedelijk ervoeren deze tegenstanders de roep om abortuslegalisering als een nieuwigheid – slechts een modegril – die inging tegen de afgesproken sociale conventies. Door zichzelf ouderwets te noemen deden deze tegenstanders een appel op de bestaande cultuur en burgerlijke normen van fatsoen en konden zij daar een zekere trots in vertonen.

Daarentegen propageerden anderen het idee dat abortus nog onder een oud wereldbeeld viel. Dat zij abortus als ouderwets categoriseerden moet gezien worden binnen het kader van de discussies over anticonceptiemiddelen als de pil tijdens de zestiger jaren. Er was een algemene verwachting dat wijdverspreid gebruik van de pil abortus uiteindelijk overbodig zou maken – dat slechts een handjevol 'onverantwoordelijke' vrouwen nog ongewenst zwanger kon raken. De verschillende denkkaders zorgden ervoor dat zowel voorstanders als tegenstanders van abortuslegalisering tegenstrijdige ideeën over 'ouderwets' en 'bijdetijds' hanteerden. Er was dus niet alleen strijd over de rechtvaardigheid van abortuslegalisering (Heller), maar ook over het moderne, dan wel ouderwetse, karakter van abortus (Terpstra).

1972-1976: de strijd wordt voortgezet

Het abortusdebat tussen 1972 en 1976

In de jaren zeventig brak een nieuwe fase in het Nederlandse abortusdebat aan die in het teken stond van het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen versus de bescherming van foetussen. Zoals Outshoorn schrijft kwamen anti-abortusbewegingen pas echt op gang toen abortuslegalisering voor de deur leek te staan.⁷³ Dat op verschillende plekken abortusklinieken geopend werden, kon in de ogen van anti-abortusactoren niet onbeantwoord blijven. Door de bescherming van de ‘ongeboren vrucht’ aan te halen en te pleiten dat abortus moord was, gingen zij in de tegenaanval: elke vorm van versoepeling van de abortusstrafbepalingen werd afgewezen.

De in het eerste hoofdstuk vermelde SOK, verdween uit de publiciteit en een groot deel van haar aanhangers voegde zich bij de in 1971 opgerichte Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (VBOK). Het VBOK onderhield nauwe banden met het Nederlands Artsenverbond (dat tevens tegen abortus was) en was zeer actief in het contact met de Tweede Kamer. Het VBOK betekende het officiële begin van de massamobilisatie tegen abortuslegalisering. Andere anti-abortusgroeperingen, als de Stichting ter eerbieding en bescherming van menselijk leven (EMBL), vonden zelfs de bestaande strafbepalingen te laks. In 1973 werd de anti-abortus groep Stichting Recht zonder Onderscheid (Stirezo) door de Nijmeegse pater Jan Koopman opgericht. De markante uitspraken en optredens van deze pater trokken veel media-aandacht.⁷⁴

In 1974 ontstond een echte anti-abortuscoalitie toen negen anti-abortusgroepen gingen samenwerken in het Comité Redt het Ongeboren Kind. Aan de hand van schokkende afbeeldingen van bebloede foetussen en baby's die op spandoeken en in huis-aan-huis folders werden gezet, werd de strijd aangegaan met de gevreesde abortuslegalisering. De Evangelische Omroep (EO) begon in deze periode eveneens haar anti-abortuscampagne en christelijke kranten als het *Reformatisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad* vormden belangrijke verspreiders van anti-abortussentimenten. Bovendien werd in 1974 een brief van bisschoppen naar buiten gebracht die veel stof deed opwaaien.⁷⁵ In de brief werd gesteld dat de staat verplicht

⁷³ Outshoorn en Soest, *Lijfsbehoud*, 86-90.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: ‘Brief bisschoppen tegen abortus’, *Leeuwarder Courant*, 11 oktober 1974; ‘KVP schrikt van abortus-brief’, *Algemeen Dagblad*, 12 oktober 1974; ‘Premier Den Uyl: Brief bisschoppen over abortus kan niet beslissend zijn’, *Trouw*, 14 oktober 1974; ‘Humanistisch Verbond: brief bisschoppen over abortus intolerant’, *Leeuwarder Courant*, 21 oktober 1974.

was het ongeboren leven te beschermen waardoor katholieke politici voor het blok gezet werden.⁷⁶

Anderen wilden abortus slechts onder bepaalde voorwaarden toelaten. Dit resulteerde in onenigheid over de kaders van een mogelijke abortuswet bij zowel voorstanders als tegenstanders van abortuslegalisering. De verscheidenheid van standpunten was tevens zichtbaar op het politieke podium en ook hier bestond weerstand tegen de ontwikkelingen die zich in de praktijk voltrokken. Sommige politici van partijen als de SGP en GPV wilden nog steeds elke vorm van abortus uitbannen. Andere politici die de bescherming van de foetus hoog in het vaandel hadden erkenden echter dat de ontwikkelingen zich lastig zouden laten terugdraaien. Zij zochten daarom naar middelen als een twaalf-wekengrens of een registratieplicht om de abortuspraktijk te begrenzen.

Een belangrijk figuur voor de aanhangers van een strikte abortuswetgeving was de minister van Justitie Dries van Agt (KVP). Tot tweemaal toe probeerde hij de abortuskliniek Bloemenhove in Heemstede te sluiten. In 1972 had Van Agt al samen met partijgenoot Louis Stuyt een wetsvoorstel waarin de bescherming van de foetus centraal stond ingediend. Dit wetsvoorstel werd in 1975 weer ingetrokken. Omdat Van Agt verlangde dat bij abortussen minstens een twaalf-weeken grens gehandhaafd werd, besloot hij abortusklinieken directer aan te pakken. De minister zette zijn pijlen op de Bloemenhovekliniek die naast eerste trimester abortussen ook tweede trimester abortussen uitvoerde. Van Agt gaf daarom in de zomer van 1974 de opdracht aan de Haarlemse hoofdofficier van justitie een onderzoek in te stellen met als doel de apparatuur van Bloemenhove in beslag te nemen waardoor de kliniek zou moeten sluiten. Met het besluit van de Hoge Raad in oktober 1975 dat er geen huiszoeking ter inbeslagneming mocht plaatsvinden, verloor Van Agt deze slag.⁷⁷

In tegenreactie op de gedreigde sluiting van de Bloemenhovekliniek en de opkomst van de anti-abortusbeweging werd in oktober 1974 Wij Vrouwen Eisen (WVE) opgericht. Verscheidene vrouwengroeperingen verenigden zich in dit comité met drie eisen. Deze eisen waren: abortus uit het WvSr, de vrouw beslist en abortus in het ziekenfondspakket. WVE nam het stokje over

⁷⁶ Outshoorn, *De politieke strijd*, 205; Outshoorn en Soest, *Lijsbehoud*, 85.

⁷⁷ Outshoorn en Soest, *Lijsbehoud*, 78-82; Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 210-214; Andere Tijden, 'Abortus', <https://anderetijden.nl/aflevering/356/Abortus> (6 juli 2021); Loeber, '1967, de kentering in het abortusdebat', 125.

van Dolle Mina en werd de actiefste pro-abortusactiegroep van Nederland. Door middel van lobbywerk, petitie en demonstraties probeerde WVE haar eisen te realiseren.⁷⁸

De strijd tussen de voor- en tegenstanders van verdere abortusliberalisering zette zich voort en de acties van WVE bleken voor de pleitbezorgers van een vrije abortuswet hard nodig te zijn. Twee jaar na Van Agts eerste aanval op de Bloemenhovekliniek was het namelijk wederom raak. Op 11 mei 1976 diende een Duits echtpaar een aanklacht bij de politie in tegen Bloemenhove. Van Agt greep zijn kans en gaf de politie de opdracht om Bloemenhove te laten verzegelen voor nader onderzoek. Om sluiting van de kliniek te voorkomen volgde een twee weken durende bezetting van Bloemenhove door ongeveer 300 vrouwen (en een aantal mannen) uit de vrouwenbeweging. De zaak belandde weer in de rechtbank, waar bepaald werd dat het beslag op de apparatuur feitelijk en juridisch al opgeheven was.⁷⁹

Toch waren voorstanders van een soepelere abortuswetgeving niet in staat een definitieve overwinning te boeken. Een compromisvoorstel tussen de PvdA en VVD waarin abortus een normale medische ingreep werd waarover de vrouw met haar arts zou beslissen bereikte in 1976 de Eerste Kamer. Na een ruime meerderheid te hebben behaald in de Tweede Kamer, sneuvelde het voorstel toch in de Eerste Kamer. Met de verwerping van dit wetsvoorstel was de abortuslegalisering weer terug bij af.⁸⁰

Heller

In het eerste hoofdstuk was te zien dat tussen 1966 en 1971 de tweede logica van de functionele toewijzing van sociale posities het meeste werd toegepast. Voorstanders berustten hun argumenten daarbij voornamelijk op technologische verbeeldingen en tegenstanders op historische verbeeldingen. Tussen 1972 en 1976 zette deze lijn zich voort. Weer refereerden tegenstanders naar de geschiedenis om de liberalisering van normen betreffende abortus te bekritisieren. Nu abortusklinieken openlijk konden bestaan zou er volgens hen een gevaarlijke

⁷⁸ Outshoorn, *De politieke strijd*, 212.

⁷⁹ OVT, 'Het spoor terug: Bloemenhove – de politieke strijd rond abortus' (versie 7 mei 2017), <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/ovt/51ea47d9-cf14-4268-b411-42ca9e2feaf4/2017-05-07-het-spoor-terug-bloemenhove-de-politieke-strijd-rond-abortus> (7 juli 2021); Andere Tijden, 'Abortus', <https://anderetijden.nl/aflevering/356/Abortus> (6 juli 2021); Marianne Boere, 'Abortus in Nederland' (versie 6 augustus 2019), <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/zelfbeschikkingsrecht/abortus-in-nederland/> (7 juli 2021); Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 221-222; Outshoorn en Soest, *Lijfsbehoud*, 101-112.

⁸⁰ Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 222-227; Outshoorn, *De politieke strijd*, 225-234.

mentaliteit binnen de Nederlandse maatschappij zijn ontstaan die moord toestond en de waarden van het leven in gevaar bracht. Zodoende werd de strijd om rechtvaardigheid voortgezet. Zo hekelde de bekende ‘Spekpater’ Werenfried van Straaten de mentaliteit die tot abortuslegalisering leidde en het bestaan van abortusklinieken – welke hij ‘moordklinieken’ noemde. ‘Duizendvoudig leeft Herodes voort in deze tijd nu laffe kindermoorden aan de orde van de dag zijn’, aldus de pater.⁸¹

In dit licht is het weinig verbazingwekkend dat velen binnen de anti-abortushoek angstig keken naar de impact die deze mentaliteit op de maatschappij zou hebben. ‘[...] die keiharde dames, die het niets doet om hun vrucht te doden en wier mentaliteit straks het stempel zal zetten op onze maatschappij, op de scholen van onze kinderen en kleinkinderen, zover zij dit thans nog niet doet.’⁸² Abortus zou een ‘symptoom van diepe cultuurcrisis’ zijn, waartegen de kerk een ‘profetisch geluid’ moest laten horen.⁸³

Vertwijfeld vroegen tegenstanders waar de roep om abortus vandaan kwam – was het een louter modern verschijnsel of had het diepere wortels? In 1974 stond in het *Nederlands Dagblad*: ‘Hoe komt het dat er tegenwoordig zo’n roep is naar abortus? Zit daar een geestelijke macht achter of is het zomaar een modegril? Hoe komt het dat de medische ethiek in enkele jaren tijds zo volstrekt andere normen is gaan hanteren?’⁸⁴ Het stond wel vast dat aan deze ‘moderne’ mentaliteit niet mocht worden toegegeven. Een dominee bepleitte: ‘Abortus is het moedwillig wegnemen van beginnend menselijk leven. Laten we ons toch niet conformeren aan de geestesgesteldheid van deze tijd.’⁸⁵ Immers, zoals een briefschrijver in *Het Vrije Volk* redeneerde: abortus was ‘vroeger moord’ en ‘dit [is] nu nog zo’.⁸⁶

Daarenboven werden vergelijkingen tussen abortuspraktijken en het naziregime in deze periode ingezet door actoren met een groot bereik.⁸⁷ Anti-abortusgroepering Stirezo verspreidde folders

⁸¹ ‘Gebedsactie tegen abortus’, *Limburgs Dagblad*, 8 oktober 1973.

⁸² E.M. Vos de Wael-Smulders, ‘Dieptepunt’, *De Tijd*, 20 oktober 1973.

⁸³ F.G. de Ruiters, ‘Verlossend woord over abortus nog niet gesproken’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 1974.

⁸⁴ ‘EO-televisie over abortus provocatus’, *Nederlands Dagblad*, 6 maart 1974.

⁸⁵ F.G. de Ruiters, ‘Verlossend woord over abortus nog niet gesproken’, *NRC Handelsblad*, 19 juni 1974; ‘Discussie door brief verhevigd. Meningingen over abortus uit recent verleden’, *de Volkskrant*, 15 oktober 1974.

⁸⁶ A.J. v.d. Berg, ‘Moord’, *Het Vrije Volk*, 4 februari 1975.

⁸⁷ Herma Vergouwe, ‘Misverstand’, *Het Vrije Volk*, 22 maart 1975; ‘Dokter Gunning kent geen indicaties voor abortus’, *Nederlands Dagblad*, 18 januari 1975; ‘Anti-abortusgroepen stoppen vier miljoen folders in de bus’, *Leeuwarder Courant*, 20 februari 1975; ‘Als het zo doorgaat, vragen we om atoombom of andere rampen’, *Leeuwarder Courant*, 13 mei 1975; ‘Schrijnende ellende deed dr. Blijham naar de pen grijpen’, *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1976; ‘Bisschop Gijsen ziet kerkscheuring ontstaan’, *de Volkskrant*, 24 april 1972.

waarin een foto van een vuilniszak met foetussen stond. Het onderschrift daarbij was ‘zie hier het resultaat van een halve dag abortuskliniek, het Auschwitz van de abortus provocatus’.⁸⁸ ARP-vicevoorzitster en Tweede Kamerlid Hanny van Leeuwen stelde in 1975 dat ‘aantasting van de vorm van bescherming van het leven roept in zijn diepste consequenties die Hitler-politiek van de jaren dertig op: het doden van onvolwaardig, niet gewenst leven’⁸⁹ Ook het eerder genoemde GPV-Kamerlid Jongeling deed een soortgelijke uitspraak: ‘Vrije abortus zal leiden tot toepassing op grote schaal van euthanasie, de zachte dood. Dan komt Hitler op kousenvoeten weer binnensluipen.’⁹⁰

Deze moderniteitsdiscoursen pasten verwijzingen naar Auschwitz en Hitler toe als maatlat van het ergste kwaad. Heller stelt dat het modern is om massamoord als ‘radicaal kwaad’ te zien. Immers werd massamoord in premoderne tijden nog als gerechtigd – en soms zelfs heldhaftig – geacht.⁹¹ Dat genocidale daden in de moderniteit wél als het allerergste kwaad beschouwd worden komt door de fundamentele waarden van moderniteit. Hiermee doelt Heller op het idee dat iedereen vrij is geboren, begiftigd met verstand en geweten is, en gelijke rechten van leven en vrijheid heeft. De Holocaust vormt daarbij de belichaming van het radicale kwaad.⁹²

De bewering dat abortus een kwaad is dat op gelijke voet staat als de gruwelen van Auschwitz werd derhalve gezien als een krachtige vergelijking, en moest mensen ervan overtuigen de foetus te beschermen. Een tolerante houding jegens abortus zou uiteindelijk armageddon voortbrengen. Tijdens een drukbezochte anti-abortus-avond in 1975 betoogde pater Koopman: ‘Als het zo doorgaat, vragen we om een atoombom of andere rampen. Meer dan 500 kinderlevens worden per dag via abortussen geliquideerd. Dit kan zo niet lang duren, hier moeten wel Gods zwaarste straffen volgen.’⁹³

Waar tussen 1966 en 1971 voorstanders nog duidelijke kritiek uitten op de situatie waarin de maatschappij verkeerde, kwam dit in de periode 1972-1976 nog amper voor. Nu de weg naar abortus in de praktijk eigenlijk niet meer werd versperd, was een verdediging van deze situatie genoodzaakt. Zoals gezegd continueerde de strijd om rechtvaardigheid en dus bleef de tweede

⁸⁸ ‘Folder Stirezo is “geestelijk ongezond”’, *Leeuwarder Courant*, 30 oktober 1973.

⁸⁹ ‘Kamerlid Hanny van Leeuwen: abortus heeft veel van de Hitlerpolitiek’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1975.

⁹⁰ ‘Hitler op kousenvoeten’, *Het Vrije Volk*, 15 november 1972.

⁹¹ Heller geeft hier als voorbeeld de vernietiging van Troje en Carthago en de uitroeiing van Amerikaanse Indianen.

⁹² Agnes Heller, ‘Radical Evil in Modernity. On Genocide, Totalitarian Terror and the Holocaust’, *Thesis Eleven* 101 (2010) 5, 106-117, aldaar 108-109.

⁹³ ‘Als het zo doorgaat, vragen we om atoombom of andere rampen’, *Leeuwarder Courant*, 13 mei 1975.

logica ook de voorstanders beïnvloeden. Een *Nieuwsblad van het Noorden*-lezer keerde zich tegen het anti-abortusstandpunt: ‘De socialisten zongen vroeger: “Sterft gij oude vormen en gedachten”, maar ze verdwijnen niet plotseling, vooral niet bij de godsdienstige mensen.’⁹⁴

Een kanttekening is hier geboden. De theorie van Heller schiet in de analyse van de bovenstaande moderniteitsdiscoursen uit 1972 en 1976 namelijk enigszins tekort. Alhoewel de strijd om rechtvaardigheid conform de tweede logica werd voortgezet, werden er geen expliciete verwijzingen meer gemaakt naar de rationaliteit van instituties. Wel vond discussie plaats aan de hand van waarden aangaande vrijheid en het leven. Daarbij meende de een dat het individu van de foetus beschermd diende te worden en de ander het individu van de vrouw. Dit had vooral tot gevolg dat voor- en tegenstanders verstrengeld raakten in een doorlopende discussie over ‘moord op het ongeboren leven’ versus het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen.

Om louter te stellen dat alle moderniteitsdiscoursen daarmee onder de tweede logica vallen, zou te simplistisch zijn. Zo geven de logica’s bijvoorbeeld geen adequate handvatten om de oproepen tot verweer van de vermeende *Zeitgeist* te behandelen. Hellers stelling dat de ontwikkelingstendensen van moderniteit onder invloed staan van enerzijds historische verbeeldingen en anderzijds technologische verbeeldingen dient zich tussen 1971 en 1977 sterker aan dan de logica’s zelf. Abortustegenstanders waren van mening dat een ‘moderne’ mentaliteit was ontstaan die de samenleving in gevaar bracht. Een dialoog met het verleden is duidelijk zichtbaar; een imaginair abortusloos-verleden werd verheerlijkt, maar tegelijkertijd werden verwijzingen naar de duistere kanten van de geschiedenis ingebracht om anderen van abortuslegalisering af te schrikken.

De eerste logica van technologie was nu wel zichtbaar in een aantal moderniteitsdiscoursen. Zo schreef befaamd journalist Laurens ten Cate in reactie op Van Leeuwen: ‘Er is in de Nederlandse politiek geen onderwerp, dat mij tot grotere woede brengt dan het gescharrel met de abortus. Het is niet te geloven hoe moeilijk het blijkt een voorhistorisch strafrechtelijk verbod opgeheven te krijgen.’⁹⁵ In Ten Cate’s pleidooi zijn tendensen van de eerste logica zichtbaar. Deze tendensen betreffen zijn afwijzing van anti-abortusargumenten die op godsdienst of geweten berustten, want ‘al die zeurpieten zijn stekeblind voor de feiten. [...] Ik zie niet in, waarom ik dat wèl [tegen abortus] zou moeten zijn, als ik hun redeneringen over god en zijn verbod niet deel. Wat?: niet eens begrijp.’⁹⁶ Wetenschappelijke feiten en niet godsdienst

⁹⁴ J. Kuiper, ‘Wie tegen abortus is, is een dwingeland’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 oktober 1974.

⁹⁵ Laurens ten Cate, ‘Hannie van Leeuwen: onvoorstelbaar grof’, *Leeuwarder Courant*, 8 maart 1975.

⁹⁶ Ibidem.

waren voor Ten Cate waarheid duidend. Door abortuscriminalisering als voorhistorisch te typeren, paste hij een technologische verbeelding toe.

De invloed van de eerste logica was ook bij tegenstanders zichtbaar. Vooraanstaand arts J.E. Schulte schreef in een brief aan het Amsterdamse *Parool* dat het in strijd was met wetenschap en praktijk om een embryo niet als mens te zien. ‘Alle eeuwen door is het kiemende leven als menselijk opgevat; reeds in de eed van Hippokrates beschermd en alle eeuwen door tot en met Genève in onze tijd [...].’⁹⁷ Hiermee maakte hij gebruik van historische verbeeldingen; het is altijd zo geweest en dus zal het ook zo blijven. ‘En wetenschappelijk niet anders te verdedigen: het embryo is genetisch ongetwijfeld een mens. Wat zou het anders kunnen zijn?’⁹⁸ Door de wetenschap als hoogste autoriteit in te zetten handelde Schulte conform de eerste logica.

Het Humanistisch Verbond zette abortus net als Schulte in een historisch kader, maar kwam tot een andere conclusie. ‘Vastgesteld moet worden dat in de historie van de mensheid, in alle samenlevingen is gegrepen naar het middel van abortus provocatus door de vrouw in nood [...].’⁹⁹ Het waren louter wettelijke barrières die de uitvoering van abortussen door medisch bevoegden hadden bemoeilijkt. De slagzin ‘abortus is moord’ zou slechts een gecompliceerde werkelijkheid verbloemen. Ook CPN-raadslid en arts H.J. Hoekstra stelde dat abortus als ingreep al minstens een eeuw bekend was. ‘Vroeger werd zeker niet minder geaborteerd; alleen gebeurt het nu wat openlijker en door mensen die het vak verstaan en in een medisch verantwoorde omgeving’, aldus Hoekstra.¹⁰⁰

Terpstra

In 1974 stond in het *Nederlands Dagblad* dat het typerend voor het abortusdebat was dat argumenten over ‘vroeger’ en ‘vandaag’ aangehaald werden.¹⁰¹ Het lijkt erop dat hoe meer men verstrengeld raakte in herhalingen van dezelfde argumenten omtrent zelfbeschikkingsrecht versus bescherming van de foetus, des te meer zij tevens beriepen op de tijd als maatstaf. Waar in de periode 1966-1971 slechts enkele voorstanders de tijd als maatstaf gebruikten, werd dit

⁹⁷ J.E. Schulte, ‘EO en abortus’, *Het Parool*, 21 maart 1974.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ ‘Discussie door brief verhevigd. Meninge over abortus uit recent verleden’, *de Volkskrant*, 15 oktober 1974.

¹⁰⁰ ‘Amsterdamse raad wil legalisering abortus’, *de Volkskrant*, 1 februari 1973.

¹⁰¹ J. Douma, ‘Een synode over abortus: tussen “ja” en “neen, tenzij”’, *Nederlands Dagblad*, 5 oktober 1974.

vanaf 1972 prominenter. Het anti-abortusstandpunt was uit de tijd, zo meenden pleitbezorgers van abortuslegalisering. In reactie op een anti-abortus brief schreef een vrouw naar *Het Vrije Volk*: ‘Het wordt hoog tijd dat de mensen zelf beslissen. [...] Niet abortus wordt een nationale ramp, maar de gang van zaken zoals u die wilt. Het is tijd dat mensen als u wakker worden geschud.’¹⁰² Ook woordvoersters van WVE deden een soortgelijke uitspraak: ‘Het wordt hoog tijd dat progressieve vrouwen de regering duidelijk maken dat abortus een te belangrijke zaak is om politieke compromissen mee te sluiten.’¹⁰³

Nadat het PvdA-VVD wetsvoorstel in 1976 in de Eerste Kamer sneuvelde stelde een briefschrijfster: ‘Het is duidelijk dat Haya [VVD-Eerste Kamerlid], evenals andere overjarige Eerste Kamerleden, niet met hun tijd zijn meegegaan.’¹⁰⁴ Immers, het terugdraaien van de tijd zou hand in hand gaan met gevaarlijke abortuspraktijken. ‘Regelmatig lees je ingezonden stukken van moeders, huisvrouwen, mannenbroeders met het verzoek te bidden tegen de legale abortus. Wil men dan terug naar de tijd van schraper en breipriem en het springen van trappen o.a. van het Gerechtsgebouw?’¹⁰⁵

Verder begonnen voorstanders nu expliciet te verwijzen naar jaartallen. Zo zei huisarts V.C.L. Tielens en tijdelijk Stimezo secretaris in 1972: ‘Vroeger was het de pastoor die besliste of een vrouw een kind moest hebben en nu is het de dokter.’¹⁰⁶ Hij betreurde dat de beslissing in het Stuyt/Van Agt wetsvoorstel nog steeds niet bij de vrouw lag. Bovendien beoogde het wetsvoorstel dat vrouwen die minder dan drie maanden in Nederland woonden geen abortus mochten krijgen. Hier had Tielens een stellige mening over: ‘Dit hulp weigeren aan vrouwen op grond van hun nationaliteit heeft voor mij de bijsmaak van de jaren ’40-45.’¹⁰⁷

De strijd over de vraag of abortus een ouderwets of modern verschijnsel was hield aan. De abortusvoorstanders hierboven bepleitten dat het anti-abortusstandpunt uit de tijd was. Toch bleven er tevens tegenstanders bestaan die het tegenovergestelde beweerden. ‘Abortus is ouderwets en achterhaald’, verklaarde een *Limburgs Dagblad*-lezer in 1974.¹⁰⁸ Ook zou abortuslegalisering te vergelijken zijn met gebeurtenissen uit de jaren veertig. In aanloop naar de behandeling van het PvdA-VVD wetsvoorstel in de Eerste Kamer werd zodoende gesteld:

¹⁰² Diepenbroek, ‘Abortus: zelf beslissen’, *Het Vrije Volk*, 1 maart 1972.

¹⁰³ ‘Vrouwen eisen andere abortuswetgeving’, *Het Vrije Volk*, 16 december 1974.

¹⁰⁴ J. Steenhouwer-Uitdenboger, ‘Abortus’, *Het Vrije Volk*, 18 december 1976.

¹⁰⁵ Een huisvrouw, ‘Bidden, waarvoor?’, *Leeuwarder Courant*, 8 oktober 1976.

¹⁰⁶ Kees Weeda, ‘Stimezo scherp tegen “Abortus-beperkingswet”’, *Het Vrije Volk*, 5 juli 1972.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ A.M. Nolet-Muskens, ‘Abortus achterhaald’, *Limburgs Dagblad*, 8 oktober 1974.

‘Als deze week ongeveer 80 van de 13 miljoen Nederlanders via het invoeren van de abortuswet beslissen over de toekomstige dood van ongeveer 20.000 kinderen per jaar, wordt tevens sinds 1940 voor de tweede maal onze democratie vermoord. Bedankt PvdA en VVD voor al dit moois.’¹⁰⁹

In het vorige hoofdstuk werd al geconcludeerd dat moderniteitsdiscoursen – en specifiek moderniteit als maatstaf – niet slechts werden ingezet om anderen te overtuigen om ‘met de tijd mee te gaan’. Zoals in de analyse aan de hand van Heller hierboven te zien was, verweerden voorstanders zich ook in deze fase tegen het idee dat abortus een modern verschijnsel was. Dit gold bijvoorbeeld voor het Humanistisch Verbond en Hoekstra toen zij bepleitten dat abortus al in het verre verleden werd toegepast. De angst dat de legitimiteit van abortus zou worden aangetast als het als modern verschijnsel werd neergezet, was niet zonder enige grond. In het *Nederlands Dagblad* vroeg men zich immers al af of de roep om abortus louter een ‘modegril’ was.¹¹⁰ Pater Koopman betoogde: ‘Een modern kapitalisme bouwt een praktijk op over de lijken van meer dan 10.000 kinderen per maand in Nederland.’¹¹¹ In het *Limburgs Dagblad* stelde een verontwaardigde briefschrijver in 1974: ‘Maar ook op het gebied van abortus zal de Nederlandse katholieke kerk wel weer model willen staan voor héél Europa. De Nederlandse katholieken zijn immers modern! We maken van ons geloof een verwaterde pap, waar de consument vooral geen last van mag hebben.’¹¹²

Deze uitingen vertoonden een duidelijk dedain jegens het moderne. In tegenstelling tot Terpstra’s theorie werd het verleden en het oude dus niet onderhevig geacht aan het nieuwe en de toekomst. Hier vond geen poging plaats de eigen opvattingen te rechtvaardigen door beroep te doen op moderniteit. In tegendeel, het label van moderniteit werd juist ingezet om afkering – en zelfs weerzin – tegen de ontwikkelingen te uiten.

Daarnaast waren er nog steeds abortustegenstanders die bij zichzelf het stempel van ouderwets opplakten. Zo noemde televisiepresentatrice Mies Bouwman zichzelf in 1973 een ‘buitengewoon ouderwets mens’.¹¹³ Niet iedereen was echter blij met deze stempel. Stirezo liet in 1975 een langspeelplaat met anti-abortusliederen vervaardigen omdat er soms de indruk zou worden gewekt ‘als zou het beschermen van de ongeborenen een ouderwets, sentimenteel

¹⁰⁹ J. Jansen, ‘Abortus (21)’, *Trouw*, 23 september 1976.

¹¹⁰ ‘EO-televisie over abortus provocatus’, *Nederlands Dagblad*, 6 maart 1974.

¹¹¹ ‘Pater Koopman: NVSH is staatsgevaarlijk’, *Nederlands Dagblad*, 17 augustus 1974.

¹¹² G.E. v.d. Upwich, ‘Toppunt’, *Limburgs Dagblad*, 15 juni 1974.

¹¹³ ‘Uit de weekbladen’, *Trouw*, 30 augustus 1973.

vooordeel zijn.’¹¹⁴ En over de acties van anti-abortusactivisten schreef gereformeerd predikant K.D. van Kampen in 1976: ‘Mensen durven voor hun mening op te komen, ook al kost hun dat het verwijt dat ze ouderwets zijn. En daarvoor heb ik veel respect.’¹¹⁵ Zoals Terpstra tevens stelt; de eigen ‘ouderwetsheid’ werd hier als een defect ervaren.

In dit hoofdstuk is uiteengezet hoe begin jaren zeventig een anti-abortuscoalitie tot stand kwam. Het Nederlands publiek abortusdebat raakte verstrengeld in een strijd tussen enerzijds het kamp dat de bescherming van de foetus beoogde en anderzijds het kamp dat het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen vooropstelde. Deze standpunten stonden derhalve centraal in deze fase van het debat. Wel werden moderniteitsdiscoursen tussen 1972 en 1976 ten opzichte van de eerste fase vaker ingezet door beide kampen en door meer personen die landelijke bekendheid genoten.

In de analyse van moderniteitsdiscoursen uit het abortusdebat tussen 1972 en 1976 zijn tekortkomingen zichtbaar in zowel Hellers theorie als die van Terpstra. De logica’s van Heller zijn ontoereikend wanneer het gaat om kritiek die geuit werd op de mentaliteit van de tijd. Met minachting werd de liberalisering op het gebied van zwangerschapsafbreking aanschouwd door anti-abortusactoren. In de veroordeling van abortus werd niet alleen de terugkomst van zeer ernstige gebeurtenissen uit het verleden voorspeld, maar werden ook apocalyptische doemscenario’s aangekondigd. Hoewel de strijdvoering over de rechtvaardigheid van de stand van zaken werd voortgezet, waren de moderniteitsdiscoursen voornamelijk zichtbaar in technologische en historische verbeeldingen. De drie logica’s leken meer te fungeren als katalysator achter het bredere abortusdebat en minder als instrument van de specifieke moderniteitsdiscoursen zelf.

Voor wat betreft Terpstra, zijn theorie heeft weinig oog voor toepassingen van tijd als maatstaf door actoren die zich tegen moderniteit afzetten, waardoor belangrijke facetten van de moderniteitsdiscoursen buiten de boot vallen. Het klopt dat tussen 1972 en 1976 de tijd werd ingezet om anderen ervan te overtuigen dat zij uiteindelijk tot de verliezers zouden behoren als zij hun standpunten behielden. Toch werden ook in deze periode juist moderniteitsdiscoursen gebruikt om het moderne te verafschuwen en daarmee abortus te misprijzen. Om zich te verweren tegen dergelijke accusaties en om abortus te legitimeren wezen abortusvoorstanders naar het lange verleden van abortus. Derhalve was het – in tegenstelling tot Terpstra’s

¹¹⁴ Loes Smit, ‘Dichtbij en verder’, *Trouw*, 26 augustus 1975.

¹¹⁵ K.D. van Kampen, ‘Christenen ageerden tevergeefs tegen nieuwe wet: hoe kwam dat?’, *Trouw*, 11 oktober 1976.

beweringen – niet slechts in het moderne of het nieuwe waar de verschillende actoren naar rechtvaardiging voor hun standpunten en handelingen zochten.

1977-1984: de Abortuswet wordt aangenomen

Het abortusdebat tussen 1977 en 1984

Met het sneuvelen van het PvdA-VVD wetsvoorstel in de Eerste Kamer leden de pleitbezorgers van abortuslegalisering een belangrijke nederlaag. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 werd in het regeerakkoord tussen het CDA en VVD afgesproken dat het toekomstige kabinet een serieuze poging zou doen om voor 1 januari 1979 zelf met een wetsvoorstel inzake abortus te komen. Alleen als dit niet lukte zou het initiatief weer aan de Kamer overgelaten worden. Zodoende kwam het initiatief in december 1977 te liggen bij het nieuw geïnstalleerde kabinet-Van Agt I (CDA en VVD).¹¹⁶

Outshoorn stelt daarom dat een periode van betrekkelijke rust aanbrak. Belangengroepen kwamen feitelijk buitenspel te staan. Het protest dat zij leverden had bijna een ritueel karakter en fungeerde vooral om de standpunten onder de aandacht te houden. Bovendien lagen de meningen van politici veelal vast en dienden zij zich aan de partijlijn te houden.¹¹⁷ Uiteindelijk werd het wetsvoorstel van het kabinet in februari 1979 door VVD-minister van Volksgezondheid Leendert Ginjaar en CDA-minister van Justitie Jacob de Ruiters ingediend bij de Tweede Kamer.¹¹⁸ Tegelijkertijd dienden de SGP en GPV een wetsvoorstel in dat abortus alleen toeliet wanneer de vrouw in levensgevaar verkeerde.¹¹⁹

Het Ginjaar/De Ruiters wetsvoorstel kreeg veel kritiek te verduren. Voorstanders van een soepelere abortuswet, als WVE, de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), de Rutgersstichting, Stimezo en de Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen, keerden zich bijvoorbeeld tegen de vijf dagen bedenktijd en de dertienwekengrens waarna abortus in een ziekenhuis moest worden uitgevoerd. Anti-abortusgroeperingen waren tevens ontevreden met de wet; in maart 1980 liepen ongeveer 20.000 mensen mee in een door het EO georganiseerde anti-abortusdemonstratie.¹²⁰

¹¹⁶ Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*, 227-228.

¹¹⁷ Outshoorn, *De politieke strijd*, 246.

¹¹⁸ Het wetsvoorstel beoogde een bedenktijd van vijf dagen, dat abortus alleen mocht plaatsvinden in een ziekenhuis of kliniek met vergunning, een gewetensclausule voor de arts en een registratieplicht voor uitgevoerde abortussen.

¹¹⁹ Outshoorn, *De politieke strijd*, 250-254; 'Regering hakt knoop door. In acuut geval toch binnen 5 dagen abortus', *NRC Handelsblad*, 17 februari 1979.

¹²⁰ Outshoorn, *De politieke strijd*, 256-258; Andere Tijden, 'Abortus', <https://anderetijden.nl/aflevering/356/Abortus> (6 juli 2021).

Na een langdurig debat werd het Ginjaar/De Ruiter wetsvoorstel op 18 december 1980 met de kleinst mogelijke meerderheid (76 tegen 74 stemmen) aangenomen door de Tweede Kamer. Op 28 april 1981 nam de Eerste Kamer het wetsvoorstel eveneens met de kleinst mogelijke meerderheid (38 tegen 37) aan. De belangrijkste punten van de Wet Afbreking Zwangerschap (Wafz) waren: vijf dagen bedenktijd, vrouw en arts besluiten samen over abortus, abortus blijft in het WvSr en is alleen toegestaan in klinieken of ziekenhuizen die daartoe een vergunning hebben.¹²¹ Na elf jaar en acht behandelde wetsontwerpen had Nederland een abortuswet.¹²²

Toch duurde het nog drieënhalf jaar totdat de wet eindelijk van kracht ging. Dit kwam door het uitblijven van een Algemene maatregel van bestuur die noodzakelijk was voor de uitvoering van de wet. Ondertussen werd vanuit het anti-abortusfront de strijd tegen abortus voortgezet. Ze trachtten bijvoorbeeld ziekenhuisbesturen te overtuigen geen abortusvergunning aan te vragen, eisten ze specifieke regels voor ziekenhuispersoneel met gewetensbezwaar tegen abortus en probeerden ze de opname van abortus in het ziekenfondspakket te verhinderen. Op 1 november 1984 trad de Wafz eindelijk in werking.¹²³

Heller

Wat kan Heller ons vertellen over het gebruik van moderniteitsdiscoursen tussen 1977 en 1984? Tegenstanders van abortuslegalisering pasten moderniteitsdiscoursen op dezelfde manier als de voorgaande perioden toe. Vergelijkingen met de Holocaust bleven ook nu een van de voornaamste manieren om de eigen argumenten kracht bij te zetten. Zo verspreidden pater Koopman en zijn aanhangers voorafgaand aan de verkiezingen van 1977 affiches met de tekst 'Bloemenhove is het Dachau van Nederland. Laat leven!'¹²⁴ Voormalig D'66 Tweede Kamerlid M.J.J.A. Imkamp stelde tijdens een EO-congres in 1979 dat het wetsvoorstel van het kabinet 'Eichman-effecten' deed opdoemen.¹²⁵ Iets dat door de maatschappij als recht geacht werd, mocht niet zomaar als norm gelden. Dit zou volgens hem leiden tot een situatie van: 'Nicht ich war schuldig, doch Deutschland.'¹²⁶ Zwangere vrouwen zouden volgens het oud-Kamerlid door het wetsvoorstel tot rechter gemaakt worden. Waardoor de vrouw 'op gezag van de politiek

¹²¹ 'Op het nippertje. Senaat akkoord met abortuswetsontwerp', *De Telegraaf*, 29 april 1981.

¹²² 'Abortuswet door Senaat', *Het Parool*, 29 april 1981.

¹²³ Outshoorn, *De politieke strijd*, 278.

¹²⁴ 'Bloemenhove, het Dachau van Nederland..', *Het Vrije Volk*, 20 mei 1977; 'Pater op 't plakkerspad', *Het Parool*, 18 mei 1977.

¹²⁵ 'Veel spreker op EO-congres tegen abortus', *Trouw*, 16 maart 1979.

¹²⁶ 'Wat de samenleving als recht ervaart kan geen norm zijn', *Nederlands Dagblad*, 27 maart 1979.

[...] het doodvonnis over haar kind' zouden uitspreken.¹²⁷ 'Zoals Eichmann niet zelf moordde, maar wel massamoord organiseerde, zo geven nu in ons land politici het kader aan, waarbinnen de vrouw tot moord kan overgaan', aldus Imkamp.¹²⁸

In het *Limburgs Dagblad* in 1981 schreef een lezer die reeds in 1974 en 1978 in dezelfde krant had geopperd dat abortus ouderwets was dat: 'Een abattoir in de stad is Auschwitz in de straat, terwijl wij de rook inademen zonder verzet.'¹²⁹ Het verleden werd aangehaald om weerstand tegen de veranderende opvattingen en ontstane normen op te roepen. Tegenstanders van abortuslegalisering leken zich te realiseren dat het tij niet meer te keren was, waardoor de toon van hun uitingen kenterde. Deze realisatie ging gepaard met een diepe onvrede over de maatschappij en ontwikkelingen die hadden plaatsgevonden. Waar tegenstanders in de voorgaande perioden nog trachtten om de veranderingen tegen te gaan, was nu een gevoel zichtbaar dat men zich aan de verliezende kant van het 'moderne moraal' bevond. De synodes van de Hervormde en Gereformeerde kerken betoogden in een brochure uit 1977 zelfs dat vrouwen onder een sociale dwang om te aborteren stonden.¹³⁰

In *Trouw* constateerde een briefschrijver dat de aanneming van het kabinetsvoorstel betekende 'dat christenen niet meer de moed kunnen opbrengen om tegen de tijdgeest in te blijven getuigen van de Schepper, die vanaf het eerste begin het nog ongebooren leven kent.'¹³¹ De Wafz symboliseerde 'ten diepste dat niet meer het Woord van God de norm is voor het politieke handelen,' zo schreef deze lezer, 'maar dat zondige praktijken tot basis voor wetgeving gemaakt' waren.¹³² De vrees dat de Abortuswet zou leiden tot de vernietiging van traditionele normen die 'het ongebooren leven' beschermden werd tevens verwoord door predikant en hoogleraar ethiek prof. dr. W.H. Velema. Na abortuslegalisering zouden andere zwakke groepen eveneens gedood worden door – 'de valbijl van een modern utilistisch ethos,' zo meende hij.¹³³ Anderen vroegen 'door wat voor soort mensen worden wij Nederlanders in deze moraallose tijd vertegenwoordigd?'¹³⁴ De strijd van de tweede logica had de Nederlandse

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ A.M. Nolet-Muskens, 'Hypocrisie 5', *Limburgs Dagblad*, 28 maart 1981. In 1978 verwees deze briefschrijver naar Dachau in plaats van Auschwitz: 'Een abattoir in de stad is Dachau naast de deur, terwijl we de rook inademen zonder verzet', zie A.M. Nolet-Muskens, 'Twaalf stellingen tegen abortus', *Limburgs Dagblad*, 29 december 1978.

¹³⁰ 'Hervorm-geref. "neen" tegen abortus met moeilijk in te vullen "tenzij"', *Nederlands Dagblad*, 15 januari 1977; 'Protestants "neen" met "tenzij" tegen abortus', *Leeuwarder Courant*, 22 januari 1977.

¹³¹ P.J. Outshoorn, 'Abortuswet (13)', *Trouw*, 5 januari 1981.

¹³² Ibidem.

¹³³ 'Veel spreker op EO-congres tegen abortus', *Trouw*, 16 maart 1979.

¹³⁴ J. Boné, 'Abortus', *Limburgs Dagblad*, 13 november 1980.

maatschappij in een richting geduwd die in de ogen van de tegenstanders van abortuslegalisering absoluut verafschuwd moest worden.

Voorstanders van abortuslegalisering vreesden voor de terugkeer van normen die abortus weer zouden beperken of verbieden. De ‘landelijke werkgroep feminisme en theologie’ en de ‘groep christenen voor het socialisme’ schreven in een gezamenlijk artikel dat vrouwen weer zouden moeten terugvallen op illegale zwangerschapsafbreking als abortus niet gelegaliseerd werd. Abortus was geen nieuw probleem, maar speelde zich ‘nu in de openheid [af] in tegenstelling tot vroeger.’¹³⁵ In een lezersbrief uit 1980 stond: ‘Vroeger, toen abortus nog in de taboesfeer zat, werd er geaborteerd met breinaalden en andere onhygiënische toestanden, waarbij vele vrouwen het leven lieten. Over moraal en geweten gesproken tegenstanders van legale abortus!’¹³⁶ Ook een columnist van de communistische krant *De Waarheid* uitte onvrede jegens de Wafz aan de hand van verwijzingen naar het verleden: ‘Vroeger was er een verbod op abortus – nu is daar een ondertoezichtstelling van vrouwen voor in de plaats gekomen. Vroeger werd geredeneerd vanuit het ongeboren leven, dat niet gedood mocht worden – nu laat een Kamermeerderheid het politieke leven van Van Agt de doorslag geven.’¹³⁷ Hier voegde zij aan toe dat de strijd om abortus voortgezet zou worden. ‘Want op dit misbaksel van een wet valt geen toekomst te bouwen.’¹³⁸

In de toepassing van moderniteitsdiscoursen door voorstanders van abortuslegalisering was in deze periode een lichte verandering zichtbaar. Dit was voornamelijk merkbaar in het verweer tegen de vele vergelijkingen van abortus met nazipraktijken. In 1984 stelde een briefschrijver in het *Nieuwsblad van het Noorden* dat pater Koopman ‘niet helemaal bij de tijd’ was.¹³⁹ Daarbij vroeg de schrijver zich af ‘Welk een gedachtenkronkel moet men hebben om abortus onder te willen brengen in het nazi-milieu.’¹⁴⁰ In *Het Vrije Volk* zette een lezer zich eveneens af tegen een Hitler-verwijzingen. ‘Het schermen met gebeurtenissen uit het verleden is altijd goed om het geweten te sussen. Maar wat doet het CDA met kernwapens? En Zuid-Afrika?’¹⁴¹ Actualiteiten werden aangehaald in een poging de hypocrisie van abortustegenstanders te belichten.

¹³⁵ ‘Christen-feministen geven “ander geluid” over abortus’, *Trouw*, 30 november 1978.

¹³⁶ Harrie Diederik, ‘Abortus 2’, *Limburgs Dagblad*, 6 november 1980.

¹³⁷ Marisca Milikowski, ‘Abortus’, *De Waarheid*, 22 december 1980.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ W. Pieterman, ‘Abortus’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 november 1984.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ F.W. Etman, ‘Abortus’, *Het Vrije Volk*, 11 november 1980.

Enkele voorstanders van vrije abortus begonnen naast verwijzingen naar actualiteiten zelf ook het naziregime aan te halen – doch op een andere manier en in mindere mate dan de tegenstanders. Een andere lezer van *Het Vrije Volk* stelde in 1979: ‘het leven is niet heilig, zeker als je kijkt naar kwesties als de neutronenbom, de apartheid, Auschwitz, de oorlog in Vietnam etc. Dat abortus actueel is, is de schuld van de christenen, van de kerken en confessionele partijen die er een punt van maken.’¹⁴² Een briefschrijver in het *Nieuwsblad van het Noorden* beklagde dat abortustegenstanders hun meningen opdrongen aan de voorstanders, terwijl voorstanders geen kritiek leverden op grote gezinnen. ‘In Duitsland tijdens het naziregime van Hitler kregen moeders van grote gezinnen een speldje voor het fokken van toekomstige soldaten. En over de kerken maar te zwijgen.’¹⁴³

Heller stelt dat de eigenheid van het individu een essentieel aspect is van de tweede logica. Opvallend is echter dat de moderniteitsdiscoursen tussen 1977 en 1984 in vergelijking tot de voorgaande twee perioden steeds minder verwezen naar het individu. In de moderniteitsdiscoursen raakten concrete vermeldingen naar het individu van de foetus of de vrouw en diens recht op, respectievelijk, leven en vrijheid, naar de achtergrond. Dit terwijl de moderniteitsdiscoursen tussen 1972 en 1976 daar wel voornamelijk op berustten. In plaats daarvan hadden historische en technologische verbeeldingen de overhand gekregen. De tegenstanders van abortuslegalisering vertoonden een hunkering naar de oude gang van zaken en vielen de ontstane normen aan. Daarentegen schilderden veel voorstanders het verleden juist af als een duistere periode die absoluut niet mocht terugkeren.

Terpstra

Wanneer aan de hand van Terpstra naar moderniteitsdiscoursen uit 1977-1984 wordt gekeken, is vooral te zien dat voorstanders van abortuslegalisering moderniteit vaker als maatstaf inzetten dan in de twee voorgaande perioden. Over het SGP-GPV-wetsvoorstel zei de PvdA dat het ‘de klok met een kleine eeuw’ terugzette en het de wettelijke bepalingen uit 1886 verscherpte.¹⁴⁴ De NVSH stelde eveneens dat de ‘klok [werd] teruggezet naar 1886’ door het aannemen van het wetsontwerp van kabinet-Van Agt.¹⁴⁵ De wet maakte abortus weer tot een met angsten

¹⁴² J. Bontje, ‘Mis’, *Het Vrije Volk*, 2 januari 1979.

¹⁴³ Van Oort, ‘Abortus en kindermoord 7’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 januari 1981.

¹⁴⁴ ‘Geen steun voor het SGP-GPV abortusplan’, *Algemeen Dagblad*, 9 augustus 1979.

¹⁴⁵ ‘Massaal ontduiken van abortuswet op komst’, *Het Vrije Volk*, 19 december 1980; ‘Abortus’, *Algemeen Dagblad*, 19 december 1980.

beladen zaak, waarover alleen de arts uiteindelijk besliste, zo vreesde de NVSH. Anderen meenden dat beperkingen op abortustoegang in de middeleeuwen thuishoorden.¹⁴⁶ Een lezer van de *Leeuwarder Courant* was ook van mening dat het anti-abortusstandpunt in de middeleeuwen thuishoorde. ‘Kunnen ze op de VU in Amsterdam geen tijdmachine ontwikkelen en daarmee de dwingelandjes die geen respect voor de medemens (de vrouwen) hebben voorgoed naar de Middeleeuwen zenden’, vroeg de brieven-schrijver zich af.¹⁴⁷

De opvatting dat het anti-abortusstandpunt uit de tijd was en dat begrenzingen op de bestaande abortuspraktijken de klok terugdraaiden, werd veelvuldig gedeeld. In een lezersbrief uit 1979 werd evenzeer bepleit dat het anti-abortus standpunt ouderwets was. De brieven-schrijver betoogde: ‘Uw mening komt zeer overeen met die van de pastoors van vroeger, die een jaar na de geboorte van het 12^e kind vragen aan de moeder, of het niet tijd wordt voor het 13^e.’¹⁴⁸ Ook de Nederlandse Vrouwen Beweging bepleitte dat strafbaarstelling van abortus ouderwets was. Zwangerschapsafbreking zou daardoor slechts terug in de sfeer van taboe en gewetensdrang gedrukt worden. Daarop vervolgde de organisatie: ‘artsen zullen zich belemmerd voelen en vrouwen zullen het gevoel krijgen dat abortus slecht is. Dat is uit de tijd.’¹⁴⁹ In *Het Vrije Volk* werd dit sentiment gedeeld en vroeg een brieven-schrijfster waarom er ‘zo moeilijk’ werd gedaan over abortus. ‘We mogen niet terug naar de breinaald en de zeepsprit. En lang genoeg hebben vrouwen ongewild kinderen moeten krijgen,’ betoogde ze.¹⁵⁰ In een andere lezersbrief werd eveneens gevreesd dat het ‘oude geknoei van vroeger’ zou terugkeren.¹⁵¹

Net als in de vorige fase van het abortusdebat werd abortus door sommige tegenstanders weer weggezet als louter modern verschijnsel. In de bovenstaande analyse op basis van Heller werd al uitgelicht dat bij tegenstanders weerstand bestond tegen het ‘moderne moraal’, denk bijvoorbeeld aan Velema’s uitspraak over de ‘de valbijl van een modern utilistisch ethos’.¹⁵² In een lezersbrief in het *Limburgs Dagblad* werd tevens dedain geuit tegen modern zijn: ‘Overpeinzingen van een babyzieltje [...] Bedankt, lieve moeder dat u zo modern bent, zo beestachtig denkt en handelt. En vooral bedankt, lieve moeder, dat u voorkwam dat ik in die verloederde mispelrotte wereld van u terecht kwam. In die mestpoel had ik toch liever niet

¹⁴⁶ Elsbeth Etty, ‘Vrije abortus in Engeland ernstig bedreigd. Thatcher wil terug naar de middeleeuwen’, *De Waarheid*, 4 februari 1980.

¹⁴⁷ Chris Visser, ‘CDA en abortus’, *Leeuwarder Courant*, 30 november 1978.

¹⁴⁸ Jaap v.d. Wijk, ‘Legalisatie abortus (IV)’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1979.

¹⁴⁹ ‘Nederlandse Vrouwen Beweging. Abortus zal altijd gebeuren’, *De Waarheid*, 10 juli 1980.

¹⁵⁰ U.J. Emmen, ‘Abortus’, *Het Vrije Volk*, 27 december 1978.

¹⁵¹ Brandenburg, ‘Abortus’, *Het Vrije Volk*, 2 september 1977.

¹⁵² ‘Veel spreker op EO-congres tegen abortus’, *Trouw*, 16 maart 1979.

willen leven.¹⁵³ Een andere briefschrijver die zwangerschapsafbreking karakteriseerde als kindermoord stelde dat abortus slechts een ‘moderne kreet geworden’ was.¹⁵⁴

Dergelijke afschilderingen van abortus riepen naast verweer ook irritaties bij legaliseringsvoorstanders op. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een lezersbrief uit 1979: ‘Ik pretendeer helemaal niet modern of actueel te zijn. [...] Ik stel slechts dit: de vrouw heeft het onvervreembare recht zelf te beslissen of ze al dan niet abortus wil.’¹⁵⁵ Daarnaast bleven tegenstanders die abortus ouderwets vonden bestaan. Zo betoogde een van hen: ‘De paus strijdt tegen het vermoeden van gezonde ongebooren kinderen [...]. Dat is progressief (vooruitstrevend). Maar zij die voor abortus zijn draaien de tijd 2000 jaren terug.’¹⁵⁶

Terpstra stelt dat met het gebruik van moderniteit als maatstaf altijd strijd zal bestaan over wat ouderwets of modern is. In naam van de tijd wordt de toekomst en het nieuwe als superieur gezien en het verleden en het oude als onderhevig daaraan.¹⁵⁷ Dat abortus in de periode 1977-1984 nog steeds modern alsook ouderwets genoemd werd, getuigt hiervan. Tegelijkertijd bleven tegenstanders het vermeende moderne karakter van abortus inzetten om de argumenten voor abortuslegalisering te verzwakken. Wel had een kentering plaatsgevonden in het gebruik van moderniteitsdiscoursen. Waar moderniteitsdiscoursen voorheen nog voornamelijk tot uiting kwamen bij tegenstanders van abortuslegalisering, waren het tussen 1977 en 1984 voornamelijk de voorstanders die de tijd als maatstaf inzetten. Wat zou deze kentering kunnen verklaren?

Vermoedelijk kwam de omslag doordat voorstanders van abortuslegalisering de strijd over het al dan niet toelaten van abortus tegen het eind van de jaren zeventig als een achterhoedegevecht zagen. Gezien de vergaande veranderingen in de abortuspraktijk tijdens de zeventiger jaren, leek abortuslegalisering onvermijdelijk. Actoren die de oude strafbepalingen wilden behouden waren in de ogen van de voorstanders aan de verliezende hand. Door de tegenstanders van abortuslegalisering naar het verleden te verbannen, kon deze groep gemarginaliseerd worden. Een dergelijke houding was zeker tussen 1966 en 1971 niet mogelijk. Immers, het volmondige beroep op moderniteit doet men in principe slechts wanneer hij of zij denkt aan de winnende hand te zijn – wanneer de verwerkelijking van het eigen standpunt onontkoombaar lijkt.

¹⁵³ J. Peters, ‘Abortus’, *Limburgs Dagblad*, 6 november 1980.

¹⁵⁴ I.J. Hart-Steigenga, ‘Abortus blijft kindermoord’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 mei 1981.

¹⁵⁵ J. Bontje, ‘Mis’, *Het Vrije Volk*, 2 januari 1979.

¹⁵⁶ J. Taris, ‘Minder welvaart beter dan geen broertjes en zusjes’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 november 1980.

¹⁵⁷ Terpstra, *Omstreden moderniteit*, 165.

Wanneer de gewenste uitkomst niet vanzelfsprekend lijkt – zoals voor de voorstanders het geval was in de eerste periode van het abortusdebat – bestaat dit comfort niet. Want hoe groter het gevoel dat de samenleving aan de eigen zijde staat, des te groter het vertrouwen dat een beroep op de tijd afdoende is om de ander te overtuigen. Zoals Terpstra stelt, het louter inzetten van de tijd als maatstaf behelst ‘een agressieve weigering naar legitimiteit te zoeken, een zelfmachtiging waarin de mens een beroep op zijn eigen wil en gezichtspunt voldoende vindt.’¹⁵⁸

Omdat het maatschappelijk sentiment tussen 1966 en 1971 nog tegen abortuslegalisering gekeerd was, konden pleitbezorgers van abortus zich toen niet veroorloven om hun argumenten op moderniteit te baseren. In plaats daarvan, erkenden zij de noodzaak om de Nederlandse bevolking te informeren over de abortusprocedures en de nood van de vrouw. Daarbij lag in de periode 1966-1971 de focus op de autonomie van de arts en in de periode 1972-1977 op het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen. Zodoende trachtten voorstanders van abortuslegalisering de opvattingen binnen de bredere Nederlandse maatschappij te veranderen. Met het besef dat voorbehoedsmiddelen niet faalveilig zijn, kwam tevens het bewustzijn dat abortus niet uitgebannen kon worden. De veranderingen tussen 1971 en 1976 in de abortuspraktijken en algemene publieke opinie waren noodzakelijk voor de omslag in de toepassing van moderniteitsdiscoursen.

Pas toen het aantal personen dat abortus in alle gevallen afkeurde van achtendertig procent in 1968 naar zestien procent in 1975 daalde, werd het mogelijk om de ‘achterblijvers’ als ouderwets te bestempelen.¹⁵⁹ Bovendien was abortus verbonden aan de ‘algehele ontplooiingskansen van de vrouw’¹⁶⁰ en werd daardoor het speerpunt van de tweede feministische golf in Nederland. Aldus was abortus verstrengeld met de bredere strijd voor vrouwenrechten. Deze verstrengeling had tot gevolg dat individuen die zich afzetten tegen abortuslegalisering als contrair de bredere vrouwenemancipatie werden gezien door actoren uit de vrouwenbewegingen. Met andere woorden, wie weigerde de ontwikkelingen in de abortuspraktijk te accepteren, liep niet alleen op dit punt achter maar ontkende óók de

¹⁵⁸ Ibidem, 163.

¹⁵⁹ Outshoorn, *De politieke strijd*, 171, 219.

¹⁶⁰ Jan de Bruyn, ‘Haal de oude abortuswetgeving 1981? (En daarmee haar eeuwfeest....)’, *Het Parool*, 12 juni 1980.

voortgang van de positie van vrouwen in de maatschappij.¹⁶¹ Zowel de abortuspraktijk als bredere maatschappelijke veranderingen hadden tegen 1977 bij pleitbezorgers van abortuslegalisering aangetoond dat abortustegenstanders achterliepen. Dit betekende dat voorstanders zich nu zelfverzekerder voelden in het beroep op moderniteitsdiscoursen.

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld: ‘Christen-feministen geven “ander geluid” over abortus’, *Trouw*, 30 november 1978; ‘Is God een man? Strijd tegen sexistische theologie wordt verbreed’, *De Waarheid*, 1 februari 1979; ‘Wij Vrouwen Eisen schrijft progressieve fracties’, *De Waarheid*, 17 september 1981; ‘Gemeente moet een bijdrage leveren aan emancipatie vrouw’, *De Waarheid*, 21 maart 1979.

Conclusie

De uitzending van *Achter het Nieuws* op 9 mei 1967 betekende de aftrap van het Nederlands publiek abortusdebat. Het debat hield een groot deel van de bevolking nog vele jaren in de greep. De beginfase van het abortusdebat werd voornamelijk gekenmerkt door het pleidooi om de wettelijke abortusindicaties uit te breiden en daarmee de rechtspositie van artsen te verbeteren. Met de komst van emancipatoire actiegroepen verschoof de focus van het abortusdebat naar het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw. Ook werden vanaf 1970 op verschillende plekken in het land de eerste abortusklinieken opgericht. In tegenreactie op deze ontwikkelingen werden verscheidene anti-abortusgroepen opgezet die de bescherming van ‘het ongeboren leven’ voorstonden. Uiteindelijk kwam de politiek pas met de inwerkingtreding van de Wafz op 1 november 1984 met haar oplossing.

In deze scriptie is het publiek abortusdebat uitgelicht aan de hand van een analyse van moderniteitsdiscoursen die daarbij werden ingezet. Tussen 1966 en 1971 werd de tijd nog voornamelijk door tegenstanders van abortuslegalisering ingezet als maatstaf. Legaliseringsaanhangers deden hier nog vrijwel geen beroep op. In plaats daarvan focusten voorstanders zich op de rechtvaardigheid van abortuslegalisering. Derhalve waren zij eerder geneigd om moderniteitsdiscoursen conform Hellers tweede logica van de functionele toewijzing van sociale posities te gebruiken. Vooral opvallend is dat alhoewel voorstanders nog amper beroep deden op de moderniteit, er wel al individuen waren die hun eigen anti-abortusstandpunt als ouderwets bestempelden. Deze abortustegenstanders beriepen zich op de bestaande waarden en conventies en zagen de roep om abortuslegalisering slechts als een modegril die daarmee brak. Tegelijkertijd bepleitten anderen dat abortus tot een oud wereldbeeld behoorde of spraken zij (óók voorstanders) zich uit tegen de connotatie van abortus met moderniteit. Dit betekent dat tussen 1966 en 1971 strijd bestond over de vermeende moderniteit of ouderwetsheid van zwangerschapsafbreking.

Deze strijd werd voortgezet tussen 1972 en 1976. In de loop van deze periode vond een geleidelijke kentering in het gebruik van moderniteitsdiscoursen plaats. Het abortusdebat liep steeds verder vast op dezelfde argumenten die enerzijds berustten op het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en anderzijds op de bescherming van foetussen. Met het verschuiven van het debat over valide abortusindicaties naar discussies omtrent ‘baas in eigen buik’ veranderde het kader waarop moderniteitsdiscoursen gebaseerd waren. Vanwege de tegenstrijdige uitgangspunten waren actoren aan de uiteinden van het spectrum niet in staat om op basis van deze argumenten

dichter tot elkaar te raken. Daarom werd in grotere mate naar moderniteitsdiscoursen gegrepen om elkaar te overtuigen en de opvattingen van de ander te marginaliseren. Dus waar in de periode 1966-1971 slechts enkele voorstanders beriepen op de tijd als maatstaf, stelden zij vanaf 1972 vaker dat het anti-abortusstandpunt uit de tijd was.

Daarnaast brengt de moderniteitsdiscoursanalyse aan het licht dat verscheidene abortuslegaliseringstegenstanders een *dedain* – en soms *afschuw* – etaleerden jegens de ‘moderne’ maatschappij waarvan abortus kenmerkend zou zijn. In deze periode voelden aanhangers van abortuslegalisering zich derhalve genoodzaakt om de historische achtergrond van abortus te belichten. Terpstra’s moderniteitstheorie stelt dat moderniteit als maatstaf ingezet wordt om anderen te overtuigen bepaalde ontwikkelingen of opvattingen te omarmen en schiet hier dus te kort. Uit moderniteitsdiscoursen in het abortusdebat blijkt namelijk dat verwijzingen naar moderniteit door sommigen werden ingezet om anderen op te roepen zich tegen bepaalde ontwikkelingen te keren. Deze toepassing van moderniteitsdiscoursen wordt beter verklaard door Hellers historische verbeeldingen, welke zich richt op de inschakeling van het verleden en tradities.

In de periode 1977-1984 lijkt de verschuiving in het gebruik van moderniteitsdiscoursen voltooid te zijn. Nu waren het voornamelijk voorstanders van abortuslegalisering die de tijd als maatstaf inzetten en keerden uitgesproken tegenstanders zich af van het moderne ethos. Wel bleef – zoals Terpstra ook voorspelt – strijd bestaan over het oude en/of nieuwe karakter van abortus. De verschuiving in het gebruik van moderniteitsdiscoursen lag vermoedelijk in het verlengde van veranderingen die in de praktijk en publieke opinie hadden plaatsgevonden. Nu het onwaarschijnlijk leek dat de vergaande ontwikkelingen binnen de Nederlandse abortuspraktijk teruggedraaid konden worden, beriepen pleitbezorgers van abortuslegalisering zelfverzekerd op de tijd. Zodoende konden zij individuen die weigerden met de ontwikkelingen mee te gaan bagatelliseren. Aldus, het gebruik van moderniteitsdiscoursen is in grote mate afhankelijk van de bestaande cultuur en het daarbij behorende normen-en-waardenstelsel, bijvoorbeeld op het gebied van medische ontwikkelingen, seksualiteit en genderrollen.

Door deze analyse is antwoord gegeven op de vraag in welke mate de moderniteitstheorieën van Heller en Terpstra toepasbaar zijn op deze moderniteitsdiscoursen. Beide theorieën hebben zowel voordelen als nadelen. Hellers moderniteitstheorie leent zich vooral voor analyses van moderniteitsdiscoursen waarin het verleden of toekomstverwachtingen ingezet worden. De logica’s helpen de ontwikkelingen van het bredere abortusdebat te verklaren en kunnen worden toegepast om de doeleinden van moderniteitsdiscoursen te categoriseren. Daarmee nodigt

Hellers moderniteitstheorie uit de context waarin de moderniteitsdiscoursen ingezet worden in acht te nemen. Toch zijn het vooral Hellers technologische en historische verbeeldingen die gebruikt moeten worden om de moderniteitsdiscoursen zelf te bestuderen.

Daarentegen richt Terpstra's moderniteitstheorie zich voornamelijk op de toepassing van termen als ouderwets en modern en helpt het begrijpen waarom daarover een continue strijd blijft bestaan. Echter verklaart Terpstra niet waarom bepaalde actoren de tijd als maatstaf of verwijzingen naar het verleden toepassen om zich tegen moderniteit af te zetten. Een grondige analyse van moderniteitsdiscoursen kan derhalve niet slechts berusten op één van beide theorieën, maar vereist een combinatie van de twee moderniteitsvisies. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat zelfs deze combinatie niet ingezet kan worden om de invloed van moderniteitsdiscoursen op het bredere (abortus)debat te meten.

Welke betekenis hebben deze bevindingen in de praktijk? Hellers moderniteitslogica's laten zien dat mensen het verleden op een bepaalde manier gebruiken om een eigen positie in te nemen. Normeringen in de samenleving aan de hand van moderniteitsdiscoursen vinden niet alleen plaats in emancipatoire kwesties als abortus, maar zijn bijvoorbeeld eveneens zichtbaar in uitingen tegen de monarchie of coronamaatregelen.¹⁶² In deze scriptie is geconstateerd dat het gebruik van moderniteitsdiscoursen intensiverde toen verschillende bewegingen hun argumenten baseerden op tegenstrijdige basisbeginselen (zelfbeschikking versus foetusbescherming). Als mensen geen overeenkomst meer kunnen vinden in bepaalde grondwaarden, is het niet onnatuurlijk dat zij een beroep doen op andere maatgevende orden zoals tijd. Individuen zijn sneller geneigd hierop te appelleren wanneer zij denken dat de bestaande cultuur en ontwikkelingen aan hun zijde staan.

Luisterend naar Terpstra zou dit gebruik van moderniteit uitgebannen moeten worden. Desalniettemin, zoals Heller ook stelt, kunnen confrontaties met het verleden nut hebben als tegenpool van technologische verbeeldingen en wanneer dit bezinning oproept. Lichtzinnige referenties en vergelijkingen met het verleden behelzen desalniettemin een grote neiging ernstige historische gebeurtenissen te bagatelliseren en slechts ophitsend te werken. Dit zal dan

¹⁶² Zie bijvoorbeeld: Nuri Kurnaz, 'Koningshuis? Gewoon 'huis' volstaat al voor jongeren' (versie 6 december 2020), <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/koningshuis-gewoon-huis-volstaat-al-voor-jongeren~bc502b53/> (2 augustus 2021); Natascha van Weezel, 'Een spandoek met 'Wie wordt de nieuwe Anne Frank'? Verplicht naar Auschwitz jullie!' (versie 19 juli 2021), <https://www.parool.nl/columns-opinie/een-spandoek-met-wie-wordt-de-nieuwe-anne-frank-verplicht-naar-auschwitz-jullie~ba94b42b/> (2 augustus 2021).

ook niet leiden tot gefundeerde gedachteswisselingen over het oorspronkelijke twistpunt, maar louter tot discussies over de gemaakte historische vergelijking.¹⁶³

Heller en Terpstra voorzien een continue strijd over rechtvaardigheid en moderniteit. De reacties op de tweet van de SGP dat de slagzin ‘baas in eigen buik’ niet meer van deze tijd is, tonen aan dat dit ook voor het abortusdebat geldt. Doch, moderniteitsdiscoursen worden niet slechts ingezet om anderen weg te zetten als ouderwets, maar tevens in pogingen de medemens te keren *tegen* ontwikkelingen die als modern gezien worden. Daarnaast zullen sommige actoren hun eigen opvattingen als ouderwets bestempelen of verwijzen naar de historische wortels van hun standpunt. Toekomstige moderniteitsdiscoursanalyses zullen derhalve rekening moeten houden met het feit dat moderniteitsdiscoursen niet slechts instrumenten van ‘de progressieven’ zijn.

¹⁶³ Bijvoorbeeld: Samuel Tissot, ‘French Holocaust survivor condemns far-right anti-vaccine protests’ (versie 23 juli 2021), <https://www.wsws.org/en/articles/2021/07/24/fran-j24.html> (2 augustus 2021).

Bibliografie

Primair bronmateriaal

Berg, A.J. v.d., 'Moord', *Het Vrije Volk*, 4 februari 1975.

Boné, J., 'Abortus', *Limburgs Dagblad*, 13 november 1980.

Bontje, J., 'Mis', *Het Vrije Volk*, 2 januari 1979.

Brandenburg, 'Abortus', *Het Vrije Volk*, 2 september 1977.

Broek, Jeroen van den, 'Tweet @NMe84' (versie 12 november 2020), <https://twitter.com/NMe84/status/1326875154471915521> (24 januari 2021).

Bruggen, Xander van, 'Tweet @BruggeXander' (versie 12 november 2020), <https://twitter.com/BruggeXander/status/1326880623286505472> (24 januari 2021).

Bruyn, Jan de, 'Haal de oude abortuswetgeving 1981? (En daarmee haar eeuwfeest...)', *Het Parool*, 12 juni 1980.

Cate, Laurens ten, 'Hannie van Leeuwen: onvoorstelbaar grof', *Leeuwarder Courant*, 8 maart 1975.

Diederén, Harrie, 'Abortus 2', *Limburgs Dagblad*, 6 november 1980.

Diepenbroek, 'Abortus: zelf beslissen', *Het Vrije Volk*, 1 maart 1972.

Douma, J., 'Een synode over abortus: tussen "ja" en "neen, tenzij"', *Nederlands Dagblad*, 5 oktober 1974.

Een huisvrouw, 'Bidden, waarvoor?', *Leeuwarder Courant*, 8 oktober 1976.

Emmen, U.J., 'Abortus', *Het Vrije Volk*, 27 december 1978.

Enschedé, CH. J., 'Abortus op medische indicatie en strafrecht', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 110 (1966) 30, 1349-1353.

Etman, F.W., 'Abortus', *Het Vrije Volk*, 11 november 1980.

Etty, Elsbeth, 'Vrije abortus in Engeland ernstig bedreigd. Thatcher wil terug naar de middeleeuwen', *De Waarheid*, 4 februari 1980.

'Folder Stirezo is "geestelijk ongezond"', *Leeuwarder Courant*, 30 oktober 1973.

Frissen, P., 'Abortus (V)', *Limburgs Dagblad*, 13 maart 1970.

Frissen, P., 'Leven met vuile handen', *Limburgs Dagblad*, 17 februari 1971.

Hart-Steigenga, I.J., 'Abortus blijft kindermoord', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 mei 1981.

Heil, Piet, 'Uitzending over abortus gaf stof tot denken', *Het Vrije Volk*, 10 mei 1967.

Jansen, J., 'Abortus (21)', *Trouw*, 23 september 1976.

Kampen, K.D. van, 'Christenen ageerden tevergeefs tegen nieuwe wet: hoe kwam dat?', *Trouw*, 11 oktober 1976.

Koopmans, Jaap, 'Prof. dr. J.H. v.d. Berg: Eerbied voor het leven-ethiek is te star', *Het Vrije Volk*, 6 december 1966.

Kuiper, J., 'Wie tegen abortus is, is een dwingeland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 oktober 1974.

Kurnaz, Nuri, 'Koningshuis? Gewoon 'huis' volstaat al voor jongeren' (versie 6 december 2020), <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/koningshuis-gewoon-huis-volstaat-al-voor-jongeren~bc502b53/> (2 augustus 2021).

Lensink, Paul, 'Caroline van Hemert schuwt 1971', *Algemeen Dagblad*, 19 augustus 1971.

Lewin, Lisette, 'In abortuskliniek zelden bedrogen meisjes', *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1972.

Marck, W. van der, 'Geen beduchtheid over verandering van visie. Problemen rond abortus vormen actuele discussie', *de Volkskrant*, 3 juni 1967.

Mathon, Jill, 'Stop in vredesnaam met het voeden van schaamte over abortus' (versie 12 november 2020), <https://www.parool.nl/columns-opinie/stop-in-vredesnaam-met-het-voeden-van-schaamte-over-abortus~b840f10e/> (9 december 2020).

Mathot, A.J.H., 'Abortus I', *De Tijd*, 31 december 1970.

Milikowski, Marisca, 'Abortus', *De Waarheid*, 22 december 1980.

Nelissen, J., 'Abortus V', *Limburgs Dagblad*, 24 november 1970.

Nolet-Muskens, A.M., 'Abortus achterhaald', *Limburgs Dagblad*, 8 oktober 1974.

Nolet-Muskens, A.M., 'Hypocrisie 5', *Limburgs Dagblad*, 28 maart 1981.

Nolet-Muskens, A.M., 'Twaalf stellingen tegen abortus', *Limburgs Dagblad*, 29 december 1978.

Offerhaus, Aleid, 'Dolle Mina, sta op voor het behoud van abortus' (versie 16 november 2020), <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/dolle-mina-sta-op-voor-het-behoud-van-abortus~b21a507d/> (9 december 2020).

Oort, Van, 'Abortus en kindermoord 7', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 januari 1981.

Outshoorn, P.J., 'Abortuswet (13)', *Trouw*, 5 januari 1981.

Pieterman, W., 'Abortus', *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 november 1984.

Praag, H. van, 'Abortus mag nooit routinebehandeling worden', *De Telegraaf*, 28 november 1970.

Ruiter, F.G. de, 'Verlossend woord over abortus nog niet gesproken', *NRC Handelsblad*, 19 juni 1974.

Scheepmaker, Nico, 'Perfecte uitzending over abortus provocatus', *Leeuwarder Courant*, 10 mei 1967.

Schulte, J.E., 'EO en abortus', *Het Parool*, 21 maart 1974.

SGP, 'Tweet SGPnieuws' (versie 12 november 2020), <https://twitter.com/SGPnieuws/status/1326844545687023616> (24 januari 2021).

Sinner, Luis, 'De sexuele vraagbaak. Eigen moraal komt pas op de tweede plaats', *Algemeen Dagblad*, 27 februari 1970.

Smit, B.J., 'Ave Bestia', *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 november 1971.

Smit, Loes, 'Dichtbij en verder', *Trouw*, 26 augustus 1975.

Steenhouwer-Uitdenbogerd, J., 'Abortus', *Het Vrije Volk*, 18 december 1976.

Taris, J., 'Minder welvaart beter dan geen broertjes en zusjes', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 november 1980.

Tissot, Samuel, 'French Holocaust survivor condemns far-right anti-vaccine protests' (versie 23 juli 2021), <https://www.wsws.org/en/articles/2021/07/24/fran-j24.html> (2 augustus 2021).

Treffers, P.E., *Abortus provocatus en anticonceptie. Een onderzoek over geboortebeperking bij vrouwen opgenomen in de kliniek voor verloskunde en gynaecologie van de universiteit van Amsterdam* (Haarlem 1965).

Upwich, G.E. v.d., 'Toppunt', *Limburgs Dagblad*, 15 juni 1974.

Vergouwe, Herma, 'Kwalijk', *Het Vrije Volk*, 8 december 1971.

Vergouwe, Herma, 'Misverstand', *Het Vrije Volk*, 22 maart 1975.

Visser, Chris, 'CDA en abortus', *Leeuwarder Courant*, 30 november 1978.

Vos, E.M. de Wael-Smulders, 'Dieptepunt', *De Tijd*, 20 oktober 1973.

Weeda, Kees, 'Stimezo scherp tegen "Abortus-beperkingswet"', *Het Vrije Volk*, 5 juli 1972.

Weezel, Natascha van, 'Een spandoek met "Wie wordt de nieuwe Anne Frank"? Verplicht naar Auschwitz jullie!' (versie 19 juli 2021), <https://www.parool.nl/columns-opinie/een-spandoek-met-wie-wordt-de-nieuwe-anne-frank-verplicht-naar-auschwitz-jullie~ba94b42b/> (2 augustus 2021).

Wijk, Jaap v.d., 'Legalisatie abortus (IV)', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1979.

Winter, E.R. de, *Enkele aspecten van de abortus provocatus* (Deventer 1966).

Zee, J., 'Abortuskliniek', *NRC Handelsblad*, 11 november 1970.

'Abortus', *Algemeen Dagblad*, 19 december 1980.

'Abortusfilm mocht van rechter op televisie', *Het Parool*, 1 november 1971.

'Abortuswet door Senaat', *Het Parool*, 29 april 1981.

'Als het zo doorgaat, vragen we om atoombom of andere rampen', *Leeuwarder Courant*, 13 mei 1975.

'Amsterdamse raad wil legalisering abortus', *de Volkskrant*, 1 februari 1973.

'Anti-abortusgroepen stoppen vier miljoen folders in de bus', *Leeuwarder Courant*, 20 februari 1975.

'Bisschop Gijsen ziet kerkscheuring ontstaan', *de Volkskrant*, 24 april 1972.

'Bloemenhove, het Dachau van Nederland..', *Het Vrije Volk*, 20 mei 1977.

- ‘Brief bisschoppen tegen abortus’, *Leeuwarder Courant*, 11 oktober 1974.
- ‘Christen-feministen geven “ander geluid” over abortus’, *Trouw*, 30 november 1978.
- ‘Cynische adviezen van prof. J.H. van den Berg. “Welvaart, seks, sterilisatie en abortus tegen mensenplaag”’, *Algemeen Dagblad*, 5 november 1966.
- ‘Discussie door brief verhevigd. Meninge n over abortus uit recent verleden’, *de Volkskrant*, 15 oktober 1974.
- ‘Dokter Gunning kent geen indicaties voor abortus’, *Nederlands Dagblad*, 18 januari 1975.
- ‘EO-televisie over abortus provocatus’, *Nederlands Dagblad*, 6 maart 1974.
- ‘Gebedsactie tegen abortus’, *Limburgs Dagblad*, 8 oktober 1973.
- ‘Geen steun voor het SGP-GPV abortusplan’, *Algemeen Dagblad*, 9 augustus 1979.
- ‘Gemeente moet een bijdrage leveren aan emancipatie vrouw’, *De Waarheid*, 21 maart 1979.
- ‘Hervorm-geref. “neen” tegen abortus met moeilijk in te vullen “tenzij”’, *Nederlands Dagblad*, 15 januari 1977.
- ‘Hitler op kousenvoeten’, *Het Vrije Volk*, 15 november 1972.
- ‘Hongarije bovenaan met legale abortus’, *Algemeen Dagblad*, 7 oktober 1971.
- ‘Humanistisch Verbond: brief bisschoppen over abortus intolerant’, *Leeuwarder Courant*, 21 oktober 1974.
- ‘Is God een man? Strijd tegen sexistische theologie wordt verbreed’, *De Waarheid*, 1 februari 1979.
- ‘Kamerlid Hanny van Leeuwen: abortus heeft veel van de Hitlerpolitiek’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1975.
- ‘KVP schrikt van abortus-brief’, *Algemeen Dagblad*, 12 oktober 1974.
- ‘Linkerzijde voert het pleit voor abortus provocatus’, *Nederlands Dagblad*, 21 februari 1969.
- ‘Massaal ontduiken van abortuswet op komst’, *Het Vrije Volk*, 19 december 1980.
- ‘Mevrouw E.G.M.A. Kreijns-Ten Braak (FIOM) over zorg voor ongehuwde moeder en kind: “Er is veel ten goede veranderd”’, *Trouw*, 16 september 1967.

‘Nederlandse Vrouwen Beweging. Abortus zal altijd gebeuren’, *De Waarheid*, 10 juli 1980.

‘Op het nippertje. Senaat akkoord met abortuswetsontwerp’, *De Telegraaf*, 29 april 1981.

‘Op Kousevoeten’, *Nederlands Dagblad*, 7 januari 1971.

‘Pater Koopman: NVSH is staatsgevaarlijk’, *Nederlands Dagblad*, 17 augustus 1974.

‘Pater op ‘t plakkerspad’, *Het Parool*, 18 mei 1977.

Peters, J., ‘Abortus’, *Limburgs Dagblad*, 6 november 1980.

‘Premier Den Uyl: Brief bisschoppen over abortus kan niet beslissend zijn’, *Trouw*, 14 oktober 1974.

‘Prof. Kuitert pleit voor toestaan abortus’, *Trouw*, 18 oktober 1969.

‘Protestants “neen” met “tenzij” tegen abortus’, *Leeuwarder Courant*, 22 januari 1977.

‘Regering hakt knoop door. In acuut geval toch binnen 5 dagen abortus’, *NRC Handelsblad*, 17 februari 1979.

‘Schrijnende ellende deed dr. Blijham naar de pen grijpen’, *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1976.

‘Stroom reacties na rozenkrans-offensief tegen abortuskliniek’, *Limburgs Dagblad*, 25 november 1970.

‘Uit de weekbladen’, *Trouw*, 30 augustus 1973.

‘Veel spreker op EO-congres tegen abortus’, *Trouw*, 16 maart 1979.

‘Vrouw en arts laten beslissen over abortus’, *Het Vrije Volk*, 26 juni 1970.

‘Vrouwen eisen andere abortuswetgeving’, *Het Vrije Volk*, 16 december 1974.

‘Wat de samenleving als recht ervaart kan geen norm zijn’, *Nederlands Dagblad*, 27 maart 1979.

‘Welvaart en super-seks drukken kindertal’, *de Volkskrant*, 5 november 1966.

‘Wij Vrouwen Eisen schrijft progressieve fracties’, *De Waarheid*, 17 september 1981.

Secundaire literatuur

Andere Tijden, 'Abortus', <https://anderetijden.nl/aflevering/356/Abortus> (6 juli 2021).

Boere, Marianne, 'Abortus in Nederland' (versie 6 augustus 2019), <https://atria.nl/nieuws-publicaties/feminisme/zelfbeschikkingsrecht/abortus-in-nederland/> (7 juli 2021).

Bruijn, Jan de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979).

Ellemers, J.E., 'De jaren zestig in Nederland. Een geval van verlate modernisering?', in: 'Bouwen aan Babylon. De jaren zestig in discussie', red. Lodewijk Brunt, themanummer, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, 409-420.

Heller, Agnes, *A Theory of Modernity* (Oxford 1999).

Heller, Agnes, 'Radical Evil in Modernity. On Genocide, Totalitarian Terror and the Holocaust', *Thesis Eleven* 101 (2010) 5, 106-117.

Heller, Agnes, 'The Three Logics of Modernity and the Double Bind of Modern Imagination', *Thesis Eleven* 81 (2005) 5, 63-79.

IsGeschiedenis, 'Historisch schandaal. De softenon-baby's' (versie 15 november 2017), <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/historisch-schandaal-de-softenon-babys> (9 juni 2021).

Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

Kennedy, James, 'An Historian Answers His Sociological Critics', in: 'Bouwen aan Babylon. De jaren zestig in discussie', red. Lodewijk Brunt, themanummer, *Sociologische Gids* 44 (1997) 5-6, 474-478.

Loeber, Olga, '1967, de kentering in het abortusdebat. Van 'Nee' tot 'Ja, tenzij', een maatschappelijke controverse', *Tijdschrift voor Seksuologie* 42 (2018) 4, 122-126.

Outshoorn, Joyce, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

Outshoorn, Joyce en Marjo van Soest, *Lijfsbehoud. Tien jaar abortusstrijd in Nederland (1967-1977)* (Amstelveen 1977).

Outshoorn, Joyce, 'Policy-Making on Abortion. Arenas, Actors, and Arguments in the Netherlands', in: Dorothy McBride Stetson (red.), *Abortion Politics, Women's Movements, and the Democratic State. A Comparative Study of State Feminism* (Oxford 2001) 205-228.

Outshoorn, Joyce, 'Serieuze en lichtzinnige abortussen. De rode draad van de regulering in Nederland', in: Rikki Holtmaat (red.), *Eeuwige kwesties. 100 jaar vrouwen en recht in Nederland* (Deventer 1999), 104-116.

OVT, 'Het spoor terug: Bloemenhove – de politieke strijd rond abortus' (versie 7 mei 2017), <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/ovt/51ea47d9-cf14-4268-b411-42ca9e2feaf4/2017-05-07-het-spoor-terug-bloemenhove-de-politieke-strijd-rond-abortus> (7 juli 2021).

Paul, Herman, *Shoppen in Advent. Een kleine theorie van secularisatie* (Utrecht 2020).

Rensman, Eva, 'Frans Wong, oprichter van de eerste abortuskliniek' (versie september 2000), <https://www.historischnieuwsblad.nl/frans-wong-oprichter-van-de-eerste-abortuskliniek/> (27 juni 2021).

Terpstra, Marin, *Omstreden moderniteit Over de gemeenplaats "Dat is niet meer van deze tijd"* (Nijmegen 2016).

Treffers, P.E., 'Abortus provocatus in Nederland in de 20e eeuw: van stilzwijgen naar revolutionaire verandering', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 150 (2006) 10, 567-573.